

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRRLIGI

Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti

JANABAÝ ŞYHYÝEW

KAKAJAN ATAÝEW

ETNOPSİHOLOGIÝA

Ýokary mekdepleri üçin okuw gollanmasy.

***Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi***

AŞGABAT 2010

Şyhyýew J., Ataýew K.

Etnopsihologiýa. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy.— A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010. 71 sah.

Giriş

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhammedow döwlet başyna geçen gününden döwletimiziň geljegi bolan ýaş nesile bilim-terbiýe bermeklik meselesine aýratyn üns berýär. 2007-nji ýylyň mart aýynyň 4-nde “Bilim-terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek” hakyndaky karara gol çekilmegi bilim ulgamynda alnyp barylýan okuw-terbiýeçilik işleriniň hilini ýokarlandyrmaga, mugallymlaryň terbiýeçilik işlerini netijeli guramaga esas döretdi. Talyplara etnopsihologiýanyň predmetiniň wezipelerini, maksadyny düşündirmek bilen, terbiýeçilik işiniň esasy kanunalaýyklyklary barada bilimidir-düşünjelerini kemala getirmek we olary durmuşyň dürli taraplarynda döredijilikli peýdalanylýan bilmeleklerini ýola goýmakdan ybaratdyr.

Häzirki döwürde dünýä ýüzünde bolup geçýän wakalar milletleriň we halklaryň özboluşly aýratynlyklaryny öwrenmeklige üns çekmek bilen, olaryň psihologik aýratynlyklaryny ylmy esasyda öwrenmek, psihiki aýratynlyklaryny, özlerini alyp barylýary, beýleki halklara bolan gatnaşyklaryny öwrenmeklige gönükdirilendir. Etnikiara gatnaşyklaryň taryhy taýdan kemala gelişi, jemgyetçilik gatnaşyklaryň kämilleşmegi, halklaryň psihologik aýratynlyklarynyň alymlar tarapyndan öwrenilmegi etnopsihologiýanyň aýratyn ylmy hökmünde kemala gelmegine, kämilleşmegine ýol açdy.

Halklaryň psihologiýasyny öwrenmegiň diňe bir nazaryýet ähmiýeti bolman, onuň şu günki gün amaly ähmiýeti bardyr. Sebäbi dünýä halklarynyň arasyndaky ykdysady we medeni gatnaşyklaryň kämilleşmegi, öndüriji güýçleriň ösüp kemala gelmegi, sebitara, bütündünýä ähmiýete eýedir. Talyplar bilen okuw işlerinde olara etnopsihologiýa bilen baglanyşykly alnyp barlan derňew işlerini içgin öwrenmäge mümkinçilik döredilýär.

Talyplarda etniki tapawutlar, etniki aň, etniki stereotipler ýaly düşüňjeler boýunça ylmy gözýetimi kemala getirmek meselesi durýar. Etnopsihologiýa bilen baglanyşykly bilimlerini talyplara geljekki hünärinde giňişleýin ulanmagy öwretmek zerurdyr. Halklaryň, milletleriň özboluşly aýratynlyklarynyň kemala gelmegine täsir eden şertleri taryhy taýdan yzarlamak, olaryň taryhy taýdan kämilleşişini öwrenmek zerurlygy durýar. Etnopsihologiýada peýdalanylýan usulyýetdir-usullary, tärleri ýerlikli peýdalanmagy ýola goýmak üçin talyplar bilen amaly sapaklarda we özbaşdak ýerine etirýän işlerine aýratyn üns çekmeli.

Bap I. Häzirki zaman etniki hadysalar

Etnos bu näme ? Eger-de bu soragy hünärmen däl adama berseň, ol etnoslaryň ýa-da halklaryň psihologiýasyny öwrenýän ders diýip jogap berer. Bu soraga psihologyň ýa-da etnologyň jogaby ýokardaky ýaly kesgitli bolmaz, çünki ylmy jemgyýetçiliginde entek terminologiýa barada hem belli bir umumy pikir ýokdur. Birinjiden, etnos adalgasy birmanyda umumy kabul edilmedikdir. Ikinjiden köp alymlar etnosyň däl-de medeniýetiň psihologiki häsiýetnamasyny öwrenmäge ýykyýlarlar, şonuň üçin medeniýetiň nämedigine takyk göz ýetirmek zerurdyr. Üçünjiden etnopsihologiýanyň özi dünýä ylymynda umumy kabul edilen däldir. Bu ugurda işleýän alymlaryň köpüsi etnopsihologiýany öwrenýän hem bolsa, özüni “ Halklaryň psihologiýasyny ”, “ psihologiki antropologiýany ”, “ deňeşdirme medeniýet psihologiýany ” öwrenjiler hasaplaýarlar.

Etnos. “Etnologiýa ” 1994 ýyldaky okuw kitabynda etnosyň gurluşy, häsiýetnamasy, tebigatynyň umumy kabul edilen düşünişi ýokdur. Öňki sowet psihologiýasynda etnosa aşakdaky ýaly düşünilipdir, etnoslar – bu real ýaşaýan toparlar bolup, döreyärler, biri-biri bilen özarahereketlenişip, soňunda bolsa ýok bolup gidýärler.

L.N.Gumilyow etnosa sosial däl-de geografiki, tebigy hadysa höküminde seredip geçýär. Bu alym boýunça etnos –bu ol ýa-da beýleki adamlaryň kollektiwi bolup(dinamiki ulgam), özi ýaly islendik kollektive özüne garşy goýup(“biz” ýa-da “biz däl”), özüniň içki gurluşy we original özüni alyp baryş stereotipi bolýar(Gumilyow,1993,s.285) . Başgaça etnosyň esasy alamatlary: öz-özüni aňlama, özüni alyp baryşyň stereotipi.Meselem,tramwaýa gohly serhoş girýär. Gumilyowyň pikirçe, etnosa degişlilik dogabitdi däl-de sosializasiýanyň netijesinde döreyär(Anna Ahmatowa).

Ý.U.Bromleý etnosa aşakdaky ýaly kesgitleme berýär: kesgitli territoriýada taryhy dörän durnukly adamlaryň bütewiligi bolup, olaryň umumy dili, medeniýeti, psihikasy hem-de öz atlary bolan, özleriniň bütewiligini we özleri ýaly beýleki toparlardan tapawutlyklaryny aňlaýarlar. Bromleý etnosa görä has giň bolan etnososial organizmi-milleti tapawutlandyrýar. Milletiň etnosdan tapawutlykda ykdysady we syýasy umumylygy bolýar.

Etnos- grek sözi bolup aňladýan manysy jemgyýet, topar , halk, taýpa diýmegi aňladaýar. Adamlaryň taryhy taýdan durnukly kemala gelen umumylygydyr. Umumylyk diýlende 2 zat göz önünde tutulýar.

1.Ýaşayan ýeri.

2. Dili.

Dünýädaki köp sanly halklar dürli dil toparyna degişli bolan toparlardan emele gelipdir. Meselem: ABŞ, Kanada we ş.m.

Hojalyk gatnaşyklarynyň ýola goýulmagy, tebigatyň özboluşly täsiri, beýleki halklar bilen ruhy gatnaşyklar netijesinde etnosda özboluşly psihiki, medeni, ruhy häsiýetleri ösüp kemala geýär. Şeýlelikde, etnosyň öz-özünü aňlaýjylygy kemala gelýär. Kä ýagdaýda taryhy ýa-da gelip çykyşy boýunça däl-de dini täsiriň netijesinde-de etnosyň kemala gelmegine täsir edilýär. Eger-de gurluş taýdan tapawut uly bolsa, onda etnosyň kemala gelmegi üçin geçiş toparlary ilkinji zerurlyk bolup durýar.

Etnosyň kemala gelmegi sosial gurluş bilen baglansykly bolup birmeňzeş nesiliň netijesinde nesilleri dowam etdirmek bilen öz dilini, medeniýetlerini, adatlaryny , dāp –dessurlaryny etnosyň gönükdirmekligine geçirýär.

Etnos – diýen düşünje gadymy Grek edebiýatynda, husan-da Gomerde we Arestoteliň işlerinde gabat gelmek bolýar. Şol wagt bu düşünje “taýpa” hem “halk” diýmekligi aňladýardy. B.e. öňki edebiýatda ,ýagny, V-IV asyrdan bu

düşünje 2 manyda “Grek taýpasy” we “Negr taýpasy” manyda peýdalanylýar. Orta asyrlarda bu termin “adamlar” diýen düşünjede peýdalanylypdyr. Onuň kämilleşmegi bilen bolsa sypat görnüşe geçýär. “etniki” mana eýe bolýar.

Täze döwrüň başlanmagy bilen şu düşünjeden gelip çykan sözler: “Etnografiýa” – XVIII a. 1775 ý. “Etnologiýa” – XIX a. Iki manyda-da halklary öwrenmek, olaryň özboluşlylygy, durmuş obrazy, medeniýeti, gelip çykyşlary bilen baglanyşykly meseleleri öz içine alýar. XIX asyryň halklaryny öwrenen alymlaryň köpüsi öz işlerinde “halk”, “taýpa” terminlerini giňden ulanýarlar. Ony ilkinji ulanyp başlan L.G. Morgan “etniki döwür” manyda “Gadymy jemgyýet” (1877-nji ýylda) diýen işinde peýdalanylýar. XIX asyryň II ýarymynda fransuz antropology P.Topiner öz işlerinde “etniki alamatlar” diýen düşünjä “adamlaryň özara birleşmesi , ol birleşme bolsa özboluşly jemgyýetçilik zerurlygy esasynda bolup geçýär” diýip belleýär. Meselem: ABŞ we Fransuz ulanyjylary , onuň tersine bolsa – taýpalar “Jemgyýetçilik durmuşy” diýen düşünjä bolsa ruhy we medeni , material baýlyklar bilen birlikde dili hem goşýar.

“Etniki” diýen düşünjani ilkinji bolup nemes etnology A. Bastion girizmek bilen “halklaryň özboluşly medeni keşbi boýunça” etniki toparlara bölýär. Meselem: ýegipet, hytaý, ýapon, hindi we beý.

XIX asyryň aýagynda we XX asyryň başynda ýaşap geçen antropolog J. Deniker “etniki topar” diýen düşünjani ýüze çykarýar we oňa “halklar”, “jemgyýetler” , “taýpalar” ýaly düşünjani girizýär.

Bizde “ethnos” diýen düşünje “halk” diýen sözüň manysy bilen gabat gelýär. Bu ýerde diňe bir az sanly halkda diýlende-de köpmillitli halklaram öz içine alýar. Meselem: ruslar , iňlisler we beý.

Indi biz adamzat jemgyýetiniň kemala gelişini , halklaryň we milletleriň ýüze çykyşlaryny yzarlalyň.

Ilkidurmuş obşına jemgyýeti.(obşına – urug) . Bu adamzat jemgyýetinde ilkinji syýasy-ykdysady jemgyýetdir. Bu jemgyýet adamzat jemgyýetiniň ýüze çykyşy bilen baglansylykly synpy gatnşyklara çenli döwri öz içine alýar we üç döwre bölünýär. 1.Paleolit .2. Mezolit 3. Neolit. Ähli iş gurallary obşına eýeçiliginde bolup, önürilen önüm hem umumy bolupdyr. Zähmet öndürjiligi örän pes bolupdyr.

Zähmet arkaly haýwanat dünýäsinden saýlanyp başlan döwürinde ýönekeý ýaraglar bolup hyzmat eden taýaklar bilen ýekelikde wagşy haýwanlara we tebigy hadysalaryň garşysyna göreşip bilmändir. Şol sebäpli olar topar – topar bolup ýaşapdyr. Ol döwür iki sany uly döwre bölünýär.

1.Ilkidurmuş sürüsi. 2. Urug jemgyýeti.

Ilkidurmuş sürüsi döwründe – kadaly ösüş etaplaryň biri bolup adamda özleriniň maýmyn jynsly ata-babalaryndan gelen birnäçe gylyk häsiýetlerini kollektiwde ýeňip geçipdir , progressiw öňe gidip ösüş ýoluna düşýär.

Adamlar pitekontropdan we sinentropdan ösüp , häzirki adamlara has ýakyn neondertel döwre çenli bolan uzak ösüş ýoluny geçýär. Ilkidurmuş sürüleri ilki paleolitde , ýagny 800-100 müňýyllyklar mundan öň döräpdir . Ilki adamlar ýarag hökmünde taýaklary we daşlary ulanan bolsalar , soňra ýaşayyş tejribesi artýar, daş ,agaç ýaly zatlardan ýarag ýasamagy öwrenipdirler .Bu döwürde adamlar ,esasan gowaklarda ýaşap ,wagşy haýwanlary awlamak , ir-iýmişleri meýdan ösümlükleriniň kösüklerini ýygnamak bilen meşgullanypdyrlar.

Sinentrop adamlary , ody ulanmagy we saklamagy başarypdyrlar. Ilkidurmuş obşınada ilkinji iş gurallarynyň ýaslyp başlanmagy we kollektiv bolup zähmet çekilmegi şol döwürüň adamlaryna bir zat aýtmak , soramak ,düşünmek islegini döredýär.

Etnopsihologiýanyň esasy ugurlary halklaryň gelip çykyşyny, olaryň medenýetiniň kemala gelişini we özara täsirlerini öwrenmekden ybaratdyr.

Häzirki zaman etnologlar we psihologlar etnosa jemgyýetiň taryhy ösüşiniň netijesinde dörän real sosial topar hökümünde seredýärler. Psihologlar etnosy kesgitleýän alamatlar, ýagny etnodifferensirleýän alamatlar bilen hem gyzyklanýarlar. Şeýle alamatlar hökümünde dürli häsiýetnamalar bolup bilar: dil, gymmatlyklar we kadalar, taryhy ýat, din, ene topragyň baradaky pikir, umumy ata-bablar hakyndaky rowaýatlar, milli häsiýet, halk we hünär sungaty we ş.m. Bu alamatlary kabul etmeklik wagtyň dowamynda dürli ýagdaýlara görä üýtgeýär. Şunlukda psihologiýanyň nukdaý nazaryndan etnos-bu özüniň ýaşayyşy boýunça durnukly bolan adamlaryň topary bolup, özlerini islendik etnodifferensirleýän alamatlar boýunça toparyň agzasy hökümünde aňlaýarlar.

Etnopsihologiýa. Etnopsihologiýa ylmyň kesgitlemeleriniň köplügi onuň sepgitde dörän ylmylygy bilen düşündirilýär. Etnopsihologiýa başgada birnäçe ylmlar bilen “garyndaşdyr”: sosiologiýa, lingwistika, biologiýa, ekeologiýa we ş.m. Etnologiýa we psihologiýanyň sepgitlerinde dörän etnopsihologiýa XX –asyrda has-da ösdi. Ýöne bu ylm ylmyň dürli wekilleri tarapyndan öwrenilipdir, hat-da iki sany etnopsihologiýa hem döräpdir:

1. Etnologiki, biziň döwürimizde ony psihologiki antropologiýa diýip hem atlandyýarlar.
2. Psihologiki, deňeşdirme-medeniýet psihologiýa.

M. Midniň adalatly belleýşi ýaly, şol bir meseläni olaryň hersi başgaça çemeleşiş bilen çözüpdir.

Etnopsihologiýa – bu etniki umumylyklaryň wekilleri hökümünde adamlaryň milli - psihologiki aýratynlyklarynyň ýüze çykyşynyň we ösüşiniň kanunalaýyklyklaryny öwrenýän ylmydyr.

Etnopsihologiýa ylmyň özbaşdak pudagy höküminde predmeti dürli etniki umumylyklaryň wekilleriniň psihikasynyň işleýişiniň we ýüze çykyşynyň özboluşlylygyny öwrenmekdir.

Etnopsihologiýanyň ylm hökümindäki usulyeti.

Etnopsihologiýanyň usulyetiniň üç derejesini tapawutlandyryrlar:

1. Umumy usulyet. Bu obýektiv dünýäniň ösüşiniň umumy kanunalaýyklyklary, onuň gurluşy, şeýlede-de ondaky etnopsihologiýanyň gyzyklanýan düzüjileri barada takyk düşüňjeleri bermäge kömek edýän usulyetdir.

a) bizi gurşap alýan dünýä maddydyr;

b) maddy zatlar üznüksiz hereketde, ösüşde we özara hereketdedir we ş.m.

2. Ýörite usulyet ýa-da etnopsihologiýanyň hususy usulyeti. Bu etnopsihologiýa öz öwrenýän hadysalarynyň umumy kanunalaýyklaryny beýan etmäge ýardam edýär.

a) determinizm ýörelgesi. Bu milli- psihologiki aýratynlyklaryň sosial ýa-da beýleki faktorlara şertlenendigini görkezýär.

b) Aňň we işjeňligiň biligi ýörelgesi, bu etnosyň wekiliniň işi ol ýa-da beýleki görnüşi bilen meşgullanýan işi bilen baglanşykly ýüze çykyan psihologiki aýratynlyklar barada dogry düşüňjeleri berýär.

3. Hususy usulyet. Bu takyk ylmyň hadysany öwrenmekde ulanylan usullary, emelleri, tehnikalary we başgalarydyr. Usul – bu ol ýa-da beýleki hadysa akyl ýetirmeklige kömek edýän esasy ýoldur. Usulyet bolsa şol usullaryň jemidir.

Bap II. Etnopsihologik taglymatyň kemala gelişi

Etnopsihologiýa öz bilimleriniň gözbaşyny gadymy antiki döwüriniň alymlarynda alyp gaýtýar: Gerodot, Gippokrat, Tasita, Pliniýa, Strabon we başgalar. Eýýam gadymy Gresiyada daşky gurşap alýan sredanyň psihologiki aýratynlyklaryň kemala gelmegine täsiriniň bardygy belleniپ geçilipdir.

Lukman we lukmançylyk ylymyň düýbünü tutujy Gippokrat (b.e.öň 460-377) halklaryň arasyndaky hemme aratapawutlyklary şol sanda özüni alyp baryşyň,ahlagyň-olaryň ýaşayan ýurtlarynyň tebigaty we klimatiki aýratynlyklary bilen baglansyklydyr diýen nukdaý nazary öňe sürýär.

Gerodot(490-80—425 b.e.öň)diňe bir atyhyň däl-de etnografiýanyň hem atasydyr.Onuň özi hezil edip çet ýurtlara aýlanypdyr we ol halklaryň özboluşlylygy barada gürrüň beripdir.onuň in gowy etnografiki oçerki Skifler barada bolupdyr.ol olaryň hudaýlary, dāp-dessurlary, rowāyatlary barada ýazypdyr.Skifleriň häsiýetlerini berk, ganym hökmünde ýazyp , ony bolsa olaryň sredasynyň aýratynlygy bilen düşündiripdir.

Soňky döwürde 18- asyrda ýene-de halklary öwrenmeklige synansylypdyr.Bu döwürde hem klimatiki şertleri halklaryň özboluşlylyklarynyň esasy hökümünde seredilipdir.Intellektde tapawutlygy daşky sredanyň(temperaturanyň) täsiri hökümünde düşündiripdirler.Orta gündogar we günbatar ýewropanyň amatly klimaty intellektiň we siwilizasiýanyň ösüşine oňyn täsir edipdir.Olar diňe intellekti däl-de “halklaryň ruhyny” hem öwrenipdirler we 18 asyrda bu adalgany girizipdirler.Olary içinde meşhur fransuz filosofy Ş.Monteskýe(1689-1755) bolupdyr we ol “köp zatlar adamyny dolandyryr:klimat, din, kanunlar, dolandyryş ýörelgeleri, taryhyň nusgalary, ahlaklar, dāpler; olaryň netijesi bolsa halklaryň ruhyny emele getirýär. ” diýip aýdypdyr.

Ýöne ol ilkinji faktor klimat hasaplapdyr , meselem yssy klimatly halklar garrylar ýaly gowşak bolup, olar edermenlige ukypsyz, ýöne giň göz önüne getirmeleri bar.Demirgazyk halklar bolsa yetginjek ýaly erjel,lezzetlere az duýgur.

Monteskýeniň pikiriçe taryhyň dowamynda klimat öz täsirini ýitirip, onuň deregine başgalar gelýär. Eger ýabanylarda klimat

we tebigat häkimlik etse,hytaýlylary adatlar dolandyryr, ýaponlarda kanunlar häkimlik edýär.Halklaryň ruhy nemes filosofiýasyna hem aralaşypdyr.I.G. Gerder halkyň ruhyny halkyň häsiýeti bilen bütewilikde öwrenmegi teklipl edýär.Ol halky öwrenmekde onuň medeniyetini hem öz içinde öwrenmegi öňe sürüpdür. Halklaryň häsiýetlerini öwrenmeklige iňlis filosofi D.Ýum we nemes alymlary I.Kant, G.Gegel dagylar hem uly goşant goşdular.Olar diňe halklaryň ruhyna täsir edýän faktorlary agzap geçmän, olaryň käbirleriniň psihologiki portretlerini hem düzüpdirler.

Lingwistikanyň, etnologiýanyň, psihologiýanyň 19 asyrdä ösmegi etnopsihologiýanyň özbaşdak ylym höküminde döremegine getirýär.Ol döreýiş german knýazlyklarynyň bir bütewi döwlete birikmegi bilen baglanşykly öz-özüni aňlaýyş hadysasynyň täsiri astynda bolup geçdi. Etnopsihologiýanyň düýbünü tutujylar nemes alymlary M.Lasarus (1824-1903) we G.Şteýntal(1823-1893) bolup,1859-ýylda Halklaryň psihologiýasy we dil öwreniş žurnalynyň ilkinji sanyny çap etdiler. “Halkyň psihologiýasy hakyndaky pikirler” atly ilkinji makalasynda olar diňe bir aýratyn indiwiidiň psihologiýasyny öwrenmek bilen çäklenmän olaryň bir bütewilik hökmünde ýaşayan halkynyň psihologiýasyny öwrenmegiň zerurdygyny nygtaýarlar.

Lasarus we Şteýntal täze ylymyň esasy wezipesi höküminde şulary görkezýär:1) halkyň psihologiýasynyň psihologiki gözbaşyna akyl ýetirmek; 2) halkyň durmuşdaky, sungatdaky, ylymdaky işjeňligini üpjün edýän kanunlary açmak; 3) haýsy hem bolsa bir halkyň döremeginiň, ösmeginiň we ýitip gitmesiniň sebäbini açmak.

1879-ýylda dünýäde ilkinji psihologiki laborotoriýany açan meşhur nemes psihology, fiziology, filosofi W.Wundt(1832-1920) “halklaryň ruhyny” ilkinji bolup bilimiň özbaşdak pudagy höküminde bölünmegini we ony ulgama salmagy amala aşyrdy.1881-ýylda ol ilkinji

“Psihologiki barlaglar” atly žurnaly döretdi. Wundun on tomly düýpli işi bolan “Halklaryň psihologiýasy” etnopsihologiýanyň ylmylar ulgamynda gutarnykly ykrar edilmegine synanşykdyr.

ABŞ bu ugur etnologiýa bilen baglanyklylykda “ milli häsiýetiň gelip çykyşy” “bazawoý” ýa-da “nusga” şahsyýetdendir diýmek bilen çaganyň terbiýesi bilen baglanyşdyrýar.

Birmeňzeşlik we belli bir usullardan peýdalanmak bilen birlik-de, muňa garamazdan aýry-aýry ugurlary kesgitläp bolar:

1. Deňeşdirme usulynyň üsti bilen etnosyň psihologik aýratynlyklaryny öwrenmek bolar. Bu mesele umumy we sosial psihologiýanyň bölümleri bolup durýar . Psihologiýa bilen baglanykly.
2. Halkyň medeniýetini ,folkalaryny ,sungatyny töwerekleýin öwrenmek meselesi. Etnografiýa bilen baglanykly .
3. Halkyň öz-özünü aňlaýjylygyny we aňynyň ösüşini , adamlaryň birek – birek bilen gatnaşygy, toparara gatnaşyk . Sosialologiýa bilen baglanykly.
4. Çagalaryň sosiallaşmagy , çaga psihologiýasynyň aýratynlygyny ylmy derejede öwrenýär.

Etnopsihologiýada jemgyýetçilik ylmlarynyň ulanyan usullar hökmünde şu aşakdakylary görkezmek bolar:

1. Empiriki barlaglar. Gözegçilik , söhbetdeşlik , sorag-jogap, test, anketa we beý.
2. Modelirlemek. Dürli çekişmeler , oýunlar geçirmek.
3. Dolandyryş - terbiýeleýjilik usuly.
4. Determinizm (sebäplilik usuly).
5. “Biz” we “Olar”.

6. Mekdepde ,labaratoriýada we tötänlikde geçirilen gözegçilikler.

Etnopsihologiýanyň usullarynyň dersini kesgitlemek boýunça şular rewolýusiýadan öň rus sosiologik pikiriniň görnükli wekilleri bolan I. Bodu Kuraben , M. Kowelewskiý, N. Denipewskiý, K. Mihaýlowskiý .P Lawrowyň işlerinde öz beýanynyn tapdy. Rusiýada bu pikir günbataryň etnopsihologik meseleler bilen berk baglansyklykda kämilleşdi. M. W. Wundt, L. Lewi we beý.

Sowet döwründe Etnopsihologiýanyň ugurlarynyň meseleleri etnografiýa ylmy bilen baglansykly alnyp barylýdy. Soňky ýyllarda sosial psihologiýa-da ýakyndan öwrenilýär. Ilkibaşda edilen işler tankydy nazaryýetde boldy. (R. Benediktiň , M. Midin, A. Kardinerin) işlerine seslenmeler ýazyldy .

Emma, döwletiň köpmilletli bolmagy dürli etraplarda ýaşayan halklaryň özboluşlygy ýerli maetriallaryň essynda iş alyp barmaklygy talap etdi. Şäherleriň ösmegi, işçi güýçleriniň bir ýere jemlenmegi , göçmegi , döredijilik işgärleriniň artmagy, halklaryň medeniýetiniň birri-birine edýän täsiri , gatysyk pikirleriň ýüze çykmagy , bulardan başga-da adaty dowam edip gelýän döredijilik , halk döredijiligi , ruhy , medeniýet, milli medeniýetiň kämilleşmegi we beýlekiler ylmy derejede iş alyp barmagy talap edýär.

1966-68 geçirilen çekişmeleriň netijesinde : 1. “Halk häsiýeti”.

2. “Milletiň psihiki özboluşlygy”. 3. “Milli temperament”. Bu meseleler Ýu. W. Bromleý tarapyndan işlenildi.

Daşary ýurtda milli häsiýeti örenmek bilen “nusgalyk şahsyýet” düşüňjani golland psihology Dýoýker we Frendi girizýär. I.S. Kon daşary ýurt etno- psihologýasynda ylmy taýdan derňew işlerini alyp bardy.

G.W. Sigorowoýtoweniň pikirçe , etnopsihologiýanyň ugry umumy psihologiýanyň bir şahasy bolup, ol sosial-

psihologik ülnüde ulanylmalydyr. Oňa ähli psihiki alamatlar (etniki, nerw sistemasynyň gurluşy)

Etnopsihologiýanyň ugry esasy ünsi dile jemlenen. Bu ugurda XIX asyrdan W. Gumbold dilleriň arasyndaky baglanyşygy öňe sürüpdi. Dil jemgyýetçilik häsiýete eýedir. Onuň pikirini dowam etdirijiler E. Sepir we B. Uord diliň formalary pikirlenmä täsir edýär diýen netijä gelýärler. Meselem: M. Mid şu teoriýa esaslanyp çagalaryň pikirlenişini öwrenýär. (Täze Giwineýada monus taýpasynda). Ol küme dili bilen deňeşdirip öwrenýär.

Medeniýet – şahsyýete täsir edýär. Şonuň üçin ol etnopsihologiýanyň ugry giňleşýin öwrenilipdir. Temperament , emosional – erk , gyzyklanmalar, işiň motiwleri indiwiidiň psihikasynda etniki aýratynlyklary , ýüze çykarmaga ýardam edýär.

Etnosyň umumy biologik häsiýetnamasy –gelip çykyşynyň birligi bilen uzak wagtyň dowamynda uýgunlaşmagy , (klimata, geografik şertlere) hojalyk işlerine , taryhy dowamlylyk (özara nika).

Etniki (diňe bir sosial tarapdan däl-de , biologik tarapdan hem zerurdyr) diýildi. Beýle etnopsihologiýanyň ugry diňe biologik teoriýa uns bermeli diýmegi aňlatmaýar, sosial-medeni gatnaşyklara ünsi çekmeli .

Emosional-mtiwasion sfera –etniki medeniýet we onuň adatlary bilen bellidir. Etnosyň özboluşlugyny onuň medeniýetiniň üsti bilen ýüze çykýar.

Işiň netijesinde döredilen zatlar hem etnopsihologiýanyň ugryň obýekti bolmalydyr. Meselem: Halkyň sungaty, el işleri, öndürýän önümleri nesilden- nesillere geçirilen zatlar.

Etnopsihologiýanyň ugry -özboluşly durmuş obrazyny öwrenmek özüni alyp barşy , gepleýişini medeniýeti. Milli duýgulary ýüze çykyşy . L.M. Drobışewa etnikara kanunlary ýörite ylmy derejede öwrendi.

Halkyň öz-özünü aňlaýjy etnopsihologiýanyň ugryna aýratyn üns berilmelidir. Bu bolsa etniki alamatlaryň obýektiv gatnaşyklaryny ýüze çykarýar. (dil , medeniýet , gelip çykyşyň birlihi, milli hyzmat). “Milli öz-özünü aňlamak” diýen termin 1947 ýylda W.Mewrodli tarapyndan ylma girizilýär. Bu ýerde göz önüne tutulan zat adamlaryň aňynyň birlihi , belli bir halka degişli bolmagy , olaryň gyzyklanmalarynyň birlihi , psihakalarynyň umumylygy girýär.

XIX asyrdan 30 ýyllarynda başlap Amerikan etnografiýa ylmynda täze bir döwür başlanýar. Bu akymy esaslandyran Abram Kardiner onuň pikirini dowam etdirijiler-Ralf Linton ,Edwerd Senir,Rut Benedikt Kors Di Bus we başgalar.

1. Indiwidual psihologiýa gaýdyp gelmek bu bolsda” şahsyýet” meselesini öňde goýýar.Diýmek ähli zat şahsyýet bilen baglydyr.
selogo”
2. Şahsyýetiň kemala gelmegini öwrenmek ,onuň ösüşi (çagalyk döwründen başlap)
3. Ginişi gatnaşyklary
4. Sosial –ykdsadyýetiň şahsyýete täsiri.

Şu akyma çenli bolan döwürde esasy mesele “ medeniýete” syrykdyrylýardy.

Köp sanly etnografik materiallar giňişleýin öwrenilýär.(Aziýa Afrika ,Okeýanlar degişli materillar) öň diňe Afrika bilen çäklenilýärdi.

1932 ýyl Rut Bendikit “Amerikanskoýe ontropologiýa” diýen işini neşir etdirýär.Işinde beýjji ýany “indiwid” ,”medeniýet”, “jemgyýet” biri-biri bilen baglanşykly düşündirilýär.

XIX asyrdan filosofýanyň akymy bolan dualizm (indiw+jemgyýet).Dogrudanda indiwid özüniň ýaşaýşynda we ösüşinde özüniň gurşap alan jemgyýetden köp zatlary özüne

siňdirýär we tersine jemgyýet bolsa indiwidniň bitiren işinden daşarda zat ýokdur.

Diýmek bu akymda adamyň psihologiýasynyň öwrenmek ilkinji ýerde durýar.M;1932 ýyl setir “kultura – antropolog” psihotriýa”. “Psihologiýa i antropologiýa” 1942 Hollouell.A.Kardiner “Indiuid i ýego obşestwo”, “Psihologiçeskoýe granisy obşestwa” we beýlekiler neşir edilýär.

Görnükli Amerikan alymlary Teýlar ,Spenser Lýobak ewolýusion teoriýanyň wekilleri bolsalarda hemişe adamyň psihologiýasyna üns bermek bilen onuň dini ideallary ,mifleri döretmekde esasy pol oýnaýanlygyny gadymy adamlary öwrenmek bilen netije çykarýarlar.

Freýdiň tarapdarlary-da medeniýeti adamyň psihologiýasy bilen berk baglaşdyrýar.

Emma ,diffuzionitler medeniýetiň psihologiýa aspektini inkär etmek bilen medeniýetde adamyň polyna kem baha garaýarlar we ähli zady mehaniki herekete syrykdýýarlar (M.migrasiýa diffuziýa” “medeniýet” “Medeni tegelekler” “Medeni kontaktlar” we beýlekiler.

Ýene-de bir akymlaryň biri “ Ak kulturiýa” ýa-da beýleki halklaryň medeniýetiniň täsiri . Ol 2 taraplydyr.Emma haýsy halk ýitirýär beýlekisi hämäni kabul edip alyar,şoňa üns beripmelidir.Bu ýerde medeni taýdan öseniň täsiri güýçlidir.

Meselem, Ýewropalylaryň dünýä täsiri.Bu ýerde ykdysadyýet we syýasat hem öz ornyny görkezýär.

M. ABŞ az sanly indeýslere täsir edilmegi .Bu mesele barada Bernard Zügelniň 39 kitabyň hem-de 55 žurnal makalasynda jemlenendir.” Ak kulturasıýa” 1955 ýylynda. Häsirki zaman ABŞ öwrenilişi 1945 ýylda 3 tomluk iş neşir edilýär.Bu ýerde 8 sany etnik topar öwrenilýär.Olaryň ýaşayan ýerleri, meşgullanýan kärleri,diňe garaşsy mekdepler dili.Giňişleýin ylmy esasda öwrenilýär.

Bap III. Rus ylymyndaky etnopsihologiki meseleler

Russiýada etnopsihologiýanyň döremegini Russiýanyň geografiki jemgyýetiniň işjeňligi bilen baglanyşdyrýarlar. Olar etnopsihologiýany etnografiýanyň bir bölümi hökümünde seredipdirler. N.I. Nadeždin psihiki etnografiýa adamlaryň ruhy tarapyny, akyl we ahlak ukypalaryny, erkini we häsiýetini weş.m. öwrenmeli diýip pikir edipdir. 1847-ýylda Nadeždin tarapyndan tekliپ edilip Russiýanyň dürli guberniýalarynda ýaşayan ilatyň etnografiýasy giňden öwrenilip başlanýar. Bütün ýurduň dürli ýerlerinde ýerleşen Russiýanyň geografiki jemgyýetiniň bölümlerine ol ýa-da beýleki ýerde ýaşayan halklary beýan eder ýaly ýörite maksatnamanyň 7 müň ekzemplýary ugradylyar. Köp ýyllaryň dowamynda Sankt-Peterburga dürli guberniýalarda elde ýazylan maglumatlar gelipdir. Şol maksatnamada halklaryň ahlak tarapy hem beýan edilipdir. Birnäçe maglumatlar çap edilipdir we hasabat düzülipdir, emma bu işi soňuna çenli tamamlanmandyr.

Soňra 1870-ýyllarynda Russiýada edil Germaniýada bolşy ýaly etnopsihologiýany psihologiýa goşmaklyga synaşyk edilipdir. Bu pikir Russiýanyň geografiki jemgyýetiniň işine gatnaşygy hukukçy, taryhçy, filosof K.D. Kawelin (1818-1885) tarapyndan öňe sürülipdir. Kawelin halkyň psihologiýasyny öwrenmekde onuň ruhy işjeňligini-medeniýet, dăp, folklor-öwrenmekde obýektiv usullar ulanmalydygy hakynda pikiri öňe atýar.

Kawelin bilen psihologiýanyň tebigyylmy ugurynyň düýbünü tutjy I.M. Sečenowyň arasynda ylmy psihologiýada nämäni obýektiv usul hökümünde hasaplamak barada çekişme döreýär. Bu çekeleşmede Sečenow üstün çykýar we Russiýada psihologiýanyň çäginde ylmy etnopsihologiýany döretmäge Kowalýowyň ilkinji synaşygy tamamlanýar.

Soňra rus halkynyň häsiýetini seljermeklik dowam etdirilýär. 19-20 asyryň alymlarynyň köpüsini rus ruhynyň gelip çykyşy, onuň esasy häsiýetnamalary gyzyklandyrypdyr. Olardan P. Ý. Çadaýew, P. Sorokina, N. G. Çernyšewskiý, W. O. Ključewskiý, W. S. Solowýow, N. A. Berdýaýew, N. O. Losskiý we başgalar.

Filosof W. S. Solowýow rus halkynyň häsiýetini öwrenmek üçin onuň beýleki halklardan tapawutlanýan gymmatlyklar gatnaşygyny we ideallaryny öwrenmelidir diýip belleýär. Onuň pikirçe rus halkynyň idealy beýlekileriňki ýaly häkimýet, iňlislere mahsus maddy baýlyk, fransuzlara mahsus şowhunly öhrat däl-de öz döp-dessurlaryna wepaly halk bolmakdyr. Nemeslere mahsus arassalyk we tertiplilik ýaly gymmatlyk ruslar üçin esasy däldir. Solowýowyň milli häsiýeti kesgitleýiş usuly örän ýönekeýdir. Her bir halk özüni öwende özlerine ýakyn, gymmatly zatlary sanaýar, şolar hem şol halkyň gymmatlyklary we ideallary bolýar.

Taryhçy W. O. Ključewskiý öz gezeginde rus halkynyň psihologiýasyna düşünmek üçin onuň tebigy, sosial, ykdysady ösüşini seljermek zerur hasaplaýar.

Etnopsihologiýanyň Russiýada döremegine uly goşant goşan filosof G. G. Şpetdir. Ol ýuertda ilkinji bolup bu dersden leksiýa okap başlaýar we 1920-ýylda ilkinji etnopsihologiki kabineti döredýär. 1927-ýylda ol “Etniki psihologiýa giriş ” atly işinde Wundtyň, Lasarusyň we Şteýntalyň garaýyşlaryny çekeleşme görnüşinde beýan edip öz hususy garaýyşyny hem oňa goşupdyr. Onuň pikirçe etniki psihologiýa düşündiriji däl-de beýan ediji ylymdyr. Onuň pikirçe etniki psihologiýa etnologiyadan sosial hadysalaryň klassifikasiýasyny alyp, soňra “Bu hadysa halk tarapyndan şu wagt nähili başdan geçirilýärkä? ” ýaly soraglary bermeli.

Umuman, Şpetiň konsepsiýasy aşa filosofiýalaşdyrylan we teoriýalaşdyrlandyr, şeýlelikde ol etnopsihologiki hadysalary düýpli öwrenmäge mümkinçilik bermeýär.

Bap 3.1. Rus barlagçylary tarapyndan etnopsihologiýa meseleleriň işlenişi

Orsýetde sosial toparlaryň psihologiki aňlanylmagyna N.K.Mihaýlowskiýniň, P.L.Lawrowyň, N.N.Nadeždiniň, G.W.Plehanowyň, G.G.Şpetyň işleri we bu alymlaryň beýleki etnopsihologiki barlaglary ýardam berdi. Olar birinjiden, köp derejede sosial toparlaryň psihologiki seljermesiniň mesele meýdanyny, ikinjiden, olaryň aýry alamatlarynyň düşünilmegini kesgitleýär.

Geçen asyryň 20-nji ýyllarynda täze sosial gurluşyň öňe süren jemgyýeti özgertmegiň amaly meseleleri etnopsihologiki barlaglaryň ösmegine itergi berdiler. Psihologiki aýratynlyklary hasaba almaklyk ýurtda 150 milletden we halkyýetden gowrak ýaşayanlygy bilen bagly. Şol sebäpli milletara gatnaşyklarda olaryň aýratynlyklaryny hasaba almak zerurdyr.

Bu döwürde sosial we etniki psihologiýanyň ugurlarynyň we mekdepleriniň arasynda ýiti göreş gidýärdi. Sosial we etnopsihologiki hadysalaryň öwrenilmeginde metodologiki kynçylyklar we etnopsihologiki barlaglaryň berlenlerini dürli ideologiki taglymatlara laýyklykda ulanmaklyk jemgyýetiň önünde bu ylmy pese düşürýär. Şonuň üçin 30-njy ýyllarda “milli häsiýet”, “milli aňyýet” adalgalary diňe oňaysyz tarapdan ulanylýardy. Şonuň üçin 30-njy ýyllaryň ortalaryna çenli etnopsihologiki barlaglar geçirilmeýär. Olary milletparazçylyk rasizm bilen göni baglanyşdyryp gadagan edýärler. XX asyryň 60-njy ýyllaryndan başlap dünýä möçberinde haklaryň gönükdirilmegi bellenilýär, aýratyn hem kesgitli etnosa degişligini aňlaýan ösýän ýurtlarda bellik edilýär.

60-njy ýyllaryň soňlarynda merkezi žurnallaryň – “Taryhyň soraglary”, “Filosofiýanyň soraglary”, “Daşary ýurt edebiýaty”, “Halklar dostlugy”- sahypalarynda “Milli häsiýet” we “Milletleriň psihiki gurluşy” meseleler boýunça çekişmeler geçýär.

1966-70-nji ýyllaryň “Taryhyň soraglary” žurnalynyň sahypalarynda “millet” düşünjesiniň mazmuny barada çekişmeler gidýär. Bu çekişmelerde esasy mesele – psihiki gurluş milletiň zerur alamaty bolup durýarmy we onuň tebigaty nähilidigi – bolup durýardy. Bu çekişmelerde “milli häsiýet”, “milli öz-özüňi aňlamaklygyň”, “milli döredijilikçilik” soraglary öňe sürülýär. Olara filosoflar, taryhçylar, etnologlar, sosiologlar, ýuristler, edebiýatçylar, ykdysadyýetçiler, psihologlar gatnaşýar. Çekişme wajyp netijeleri berdi we “millet” taglymatyny baýlaşdyrdy.

Çekişmäniň gidişi dürli nukdaý nazarlary ýüze çykardy. Alymlaryň çykyşlaryny seljerip, iki nukdaý nazary tapawutlandyryp bolýar. Çekişmä gatnaşyjylaryň bir tarapy milletiň psihologik gurluşyny jemgyýet psihologiýasynyň hakyky ýüze çykması diýip hasaplaýarlar (A.G.Agaýewa, S.M.Arulunyán, A.I.Garýaçewa, M.S.Junusow, I.Drozdow, W.M.Zaýçenko, I.Sobirow we başgalar).

Alymlaryň ikinji topary milletiň psihologiki gurluşyny jemgyýet ýüze çykması hasaplaýarlar. (T.Ýu.Burmistrowa, S.T.Kaltahçan, W.I.Kozlow, P.M.Rogaçew we M.A.Swerdlin).

“Milletiň psihologiki gurluşy” düşünjesiniň garşydaşlarynda subutnamalaryň esasy nämede jemlenýär? Rogaçewyň we Swerdliniň pikiriçe ol ýa-da beýleki etniki döremeleriň “psihologiki gurluşy” baradaky pikirler arhaik häsiýete eýe. Olar milli häsiýet we psihiki gurluş milletiň alamaty hökmünde ýüze çykyp bilmeyär diýip ýazýarlar. Olaryň pikiriçe bu düşüňjeler milli gatnaşyklaryň seljermesine ikuçlulyk alamtyny goşýar.

Çekişmä gatnaşýan T.Burmistrowa hem “millet” düşünjesinde psihiki gurluşy aradan aýyrýar. T.Burmistrowanyň bu pikiri bilen ylalaşyp bolmaýar, ol ýa-da beýleki halkyň psihiki gurluşyny kesgitlemek onuň häsiýetleriniň jemini ýüze çykarmaklygy aňlatman, ýaşayşyň umumy şertleri bilen ýüze çykarylan we obýektiv hereket

edýän onuň ýöriteleşen häsiýetlerini ýüze çykarmaklyk bolup durýar.

Çekişmede W.I.Kozlow çykyş edip psihiki gurluşyň we milli häsiýetiň barlagyna garşy çykyp, ol “milli häsiýeti” aýyrmak synasýygyny edýär.

Deň däl tebigy, sosial medeni şertlerde kemala gelip, dürli halklar häsiýetiň köp görnüşlerini ýüze çykaryrlar. I.Kanyň ýazsý ýaly: ylym bu aýratynlyklary öwrenmekden ýüz öwürip bilmeýär.

Synpy jemgyýetde psihiki gurluşyň umumylygy ýok diýip hasaplaýan barlagçylar hem bar. Sebäbi her synp öz psihologiýasyna eýe. Psihologiýa diňe synpy bolup bilýär. Hakykatdan-da synpy jemgyýetde synplar öz sosial ýagdaýlary boýunça tapawutlanýrlar. Ýöne munuň bilen birlikde bir milletiň sosial birliklerinde berlen millet üçin taryhy şertleriň umumy täsirini kemala gelen psihiki häsiýetleriň kesgitli umumylygy bar.

Käbir alymlar etnopsihologiki aýratynlyklaryň bardygyny boýun alyp olaryň kyn ýüze çykarylýandygyny belleýärler. G.W.Şepelyow milli häsiýetiň we milletiň psihiki gurluşynyň tebigatyny öwrenmeklik netijesiz iş bolup durýandygyny hasaplaýar. Ol bir hatar işleri seljerip, daşary ýurt we rus barlagçylaryň hiçisi döwrebap halkyň milli häsiýetini görkezip bilmändiklerini ýüze çykarýar. Olaryň ähli synasýyklary oňaýly netije bermeýär.

Etnopsihologiki aýratynlyklary öwrenmekligiň kynçylyklary birinjiden etnopsihologiýanyň umumy soraglarynyň we usullarynyň işlenilişiniň ýeterlik däldegi, ikinjiden, etniki ýöriteleşmäniň aňyrsynda duran psihiki aýratynlyklar gizlin bolup durýanlygy bilen şertlenýär. Diýmek, bu aýratynlyklar barada diňe ikinji derejeli görkezjileriň esasynda netije çykarmak bolýar. Yagny, maddy we ruhy haýsy hem bolsa bir meýdany däl-de, dürli meýdanlaryň kesgitli alamatlary şöhlelendirilýär.

Daşky gurşawy kabul etmekligiň, pikirlenmäniň, göz önüne getirmäniň özboluşly aýratynlyklary etnosyň gaýtalanmaz häsiýetlerini döredýärler.

I.Kan şeýle ýazýar: “ilkinji gezek Ýaponiýa gelen ýewropalyk adamy ýaponlylaryň diňe şatlyklykly habarlary däl-de, eýsem gynançly habarlary ýylgyryp aýdýandyklary geň galdyrýar. Tejribesiz adam muny edepsizlik, gödeklik hökmünde kabul edýär. Hakykatda bolsa bu ýerde ýylgyryş başga mazmuna eýe: ol agyr ýagdaýy ýumşadýar, kömek bermäge taýýarlygy aňladýar we ş.m. Belgeriň hereketleriň köpdürlüligine düşünmek aňsat däl”.

Ýöne bu psihiki gurluşda diňe bir halky beýlekiden tapawutlandyran zatlar jemlenendigini aňlatmaýar. Milletiň psihiki gurluşy – taryhy dereje ol meňzeş häsiýetlere eýe bolup bilýär we milli aýratynlyklary şeýle hem beýleki halklara mahsus bolan umumylyklary öz içine alyar. Islendik milli psihiki gurluşda milli we milletara zatlar bolup, olar bir-birine baýlaşdyrýarlar. Junusowyň ýazyşy:

“Her millet – bu adamzadyň bir bölegi, şol sebäpli ol umumy adamzat görüjisi hökmünde çykyş edýär. Hiç bir halk dünýä halklaryň maşgalasynda aýratynlyga eýe däl. Eger-de halklaryň arasynda umumylyk bolmadyk bolsa, onda ruhy gymmatlyklary çalşmak, halklaryň arasyndaky özara täsir we özara gatnaşyk kynlaşardy”.

Milletiň psihiki gurluşy durnukly häsiýete eýe bolsa-da, sosial-ykdysady şertleriň üýtgemegi bilen onuň häsiýetleri hem üýtgeýär we täze alamatlar kemala gelýär.

Milletiň psihologiki gurluşynyň kesgitlemesi doly çözülmän galany sebäpli biziň edebiýatymyzda dürli nukdaý nazarlar beýan edilýär. Barlagçylaryň bir topary milletiň psihiki gurluşyny kesgitlemekde onuň gurluş alamatlarynyň sanawyna üns berilýär, beýlekileri bolsa milletiň psihiki gurluşynyň ýüze çykyş görnüşlerine we kemala gelýän görkezjilerine uly üns berýärler.

Milletiň psihiki gurluşy bu onuň alamatlaryň ýönekeý jemi bolup durmaýar. Milletiň psihiki gurluşynyň düzüjileri durnukly birlige eýedir.

Uly gyzyklanmany S.M.Arutýunyanyň “Millet we onuň psihiki gurluşy” işi döredýär. Bu işde ol psihiki gurluşy milletiň psihiki häsiýetleriniň ýüze çykmagynyň kesgitli ulgamy hökmünde kesgitleýär.

A.H.Gadjýewiň pikirçe, psihiki gurluşy “...bu onuň jemgyýet psihologiýasy. Onuň düzüjileriniň arasynda kesgitli urarhiýanyň esasynda durnukly birlik taryhy kesgittenýär”. Bu ýerde ýazyjy milletiň psihiki gurluşynyň kemala geliş kanunalaýyklaryny dogry bellese-de, ol ony jemgyýet psihologiýasy bilen deňhukukly deňeşdirmeýar. Sosial duýgularyň, pikirleriň, keypleriň, illýuziýalaryň, talaplaryň we jemgyýet aňynyň beýleki görnüşleriň jemi bolan jemgyýet psihologiýasy bütün taryhy döwrüň psihologiýasyny, aýry synplaryň psihologiýasyny hünärmen toparlaryň toparlaryň psihologiýasyny öwrenýär.

E.A.Bagrammowyň ýazyşy ýaly:

“Milletiň psihiki gurluşy – bu psihikada onuň wekilleriniň milletiň özboluşly ýaşayş şertleriniň şöhlenenmegi, milletiň ruhy keşbiniň aýratynlyklarynyň jemi bolup durýar. Bu aýratynlyklar medeniýetiň milli aýratynlyklarynda, ýaşayşyň, zähmetiň dürli ugurlarynda ýüze çykýar”.

Ýazyjy “milletiň psihiki gurluşyna” ruhy keşbiniň aýratynlyklaryny goşmaklygyny, haklaryň ruhy keşbinde jemgyýet ýaşayşynyň umumy şertleriniň ýüze çykaran umumylyklaryň barlygy bilen düşündirýär. Ýöne biziň pikirimizçe milletiň psihiki gurluşy özüniň mazmuny boýunça milletiň ruhy keşbine deň däl.

Ruhy keşpde synp taraplaryň täsiri milletiň psihiki gurluşyna garanynda giň. Biziň pikirimizçe, milletiň psihiki

gurluşyny adamlaryň bilelikde dowamly ýaşamaklarynyň esasynda kemala gelen durnukly psihiki häsiýetleriň toplumy hökmünde kesgitlemek bolýar. Milletiň psihiki gurluşynyň häsiýetleri we onuň aýratynlyklary millet gurluşynyň barlygynyň obýektiv taryhy şertleri bilen berk bagly.

Milletiň psihiki gurluşynyň ýöriteleşen aýratynlyklaryny ýüze çykarmaklygyň kynçylygyna garamazdan, olar inkär edilmek üçin esas bolup durmaly däl. Milletiň psihiki gurluşyny öwrenmek meselesinde agnostiki orun taglymat taýdan esaslanmadyk bolup, amalyýetde bu ugurdaky kesgitli-sosial barlaglaryň ösüşini togtadýar. Üstünlikli iş üçin ylmy barlagyň usulyýet düzgünlerini kämilleşdirmeli. Munda bir hatar ylmylaryň wekilleriniň kömegi zerur-filosoflar, sosiloglar, psihologlar, taryhçylar, etnologlar, edebiýatçylar, dilçiler, sungat işgärler, hukukçylar we beýlekiler.

Çekişmäniň gidişinde nädogry, takyk däl adalgalar, gapma-garşylykly pikirler ýüze çykaryldy. Çekişmä gatnaşyjylaryň bir hatary “milletiň psihiki gurluşy” düşüňjesine milli psihologiýa ýa-da milli häsiýet bilen deňeşdirýärler. Şonuň üçin bu düşüňjeleriň tapawutlaryny ýüze çykarmazdan, olaryň mazmunyny we ýöriteleşen taraplaryny çuň açmak mümkin däl.

Bap 3.2. Rus ylmynda etnopsihologiýanyň öwreniliş döwürleri

Orsyýetde etniki psihologiýany öwrenmekligiň I etapy gadymy döwürden XVIII a. başyna çenli bolan döwri öz içine alýar. Beýleki halklar, milletler bilen gatnaşmak netijesinde şolar hakda özboluşly pikirler döreýär. Gadymy rus ýazgylarynda “Her bir halkyň öz dünýägaraýşy bar” diýilýär. Beýleki çeşmelerde bolsa dini aýratynlyklary nygtaýar. Olar üçin “hristian” bolmasalar “hudaýsyz” hasapla-nypdyr.

“Rus halky” aýratyn alynan etniki ululyk hökmünde formirlenýär. Merkezleşdirilen rus döwleti döredilenden soňra, onuň düzümine girýän halklaryň özboluşlylygyny öwrenmek zerurlyk bolup durýar. M., ruslaryň Sibire aralaşanlygy . Şol ýerde ýaşan halkyň edim-gylymlaryny ,däp-dessurlary gözegçilik usulynyň üsti bilen öwrenilýär. Şol döwürden başlap sowatly adamlar tarapyndan halklaryň material we ruhy taraplary ylmy esasyda öwrenilmäge synaşylyar. M., N. Spaforiýa “Opisaniýe Kitaýa” 1910 Ý. Işinde hytaýlylaryň däpleri, dessurlary giňden beýan edilýär. M., hytaýlylar ekerançylyga, daýhançylyga höwesli, urşmany halamaýarlar.

Pýotr I döwründe etniki psihologiýa II döwri başlanýar.

Halka bilim hem sowat bermeklik güýçli depginde durmuşa geçirilýär. Orsýeti ähli taraplaýyn ylmy derejede öwrenmeklige ýol açylyar. Rus däl halklar öwrenmek bilen etnograflar içgin girişýärle. Ol materiallar döwlet we ylm üçin zerurdy. Şol döwürdäki rus alymlardan : S. P. Kroşennikow, W. K. Tatyşew, M. W. Lomonosow we beýlekiler. Pýotr I döwletiň dürli künjegine ýörite ekspedisiýalar gurnaýar. Getirilen materiallar öwrenilenden soňra ýörite neşir edilýär. M., S. P. Kraşennikow “Opisaniýa zemli Kamçatki” diýen işinde “olar hiç hili aladasyz, öz erkine zähmet çekýärler, köp zady bilmäge çalyşýarlar, köp zatlary başdan ahyryna çenli düşündirmäge çalyşýarlar” diýýär. Kurullar hakda aýtmak bilen awtor ....olar arassa ahlakly, hüsgär, dogry sözli, geçirimli, durnukly diýýär.

W. K. Tatyşew bosa halklaryň durmuşyndaky özboluşlylyklara üns berýär.

M. W. Lomonosow “rus halky erkinligi söýýän, özüne hormat goýýan halkdyr” diýip belleýär. Bu piker XVIII a. II ýarymynda D. S. Aniçkow, S. E. Desniskiy, N. I. Nowikow, P. I. Çelişew tarapyndan ösdürilýär. Halklaryň dürli häsiýetde bolmak-laryna: 1) Klimat;

- 2) Dolandyrylyşy;
- 3) Bilim derejesi;
- 4) Meşgullanýan hünäri täsir edýär diýip

belleyärler.

Etnografiýanyň ösmeginde tebigy ylmlar bilen baglanyşykly açyşlar, ewolýusion teoriýanyň ýüze çykmagy we ösdürilmegi, dini garaýşlara alymlaryň garşy çykmagy öz täsirini ýetirdi. M., Diňe garşylyk görkezip çykyş edenler Ç. Darwin, Ž. b. Lamark we beýlekiler. Olar ewolýusion teoriýany esaslandyrypdyrlar, ýönekeýden çylşyrymla, özboluşly kanunalaýyklygyň bolmagy, ta-ryhy taýdan ösüşip progress geçiriji.

Yewropada edilen açyşlar Orsyýete öz täsirini ýetirdi. Rewolýusiýa çenli bolan döwürde alymlar rus halkyny, şonuň bilen birlikde beýlekileri içgin öwrenmäge girişýärler. Esasy üns berilen meseleler:

1. Halk döredijiligi.
2. Jemgyýetçilik durmuşy.
3. Maşgala.
4. Material we ruhy medeniýet.

Bu ugurda düýpli iş bitirenler: D. N. Anuüin, W. T. Bogoroz, L. Ý. Şternberg we beýlekiler. Olar aýry-aýry halklary, teoretiki problemalary esaslandyrypdyrlar. D. N. Anuçin köp taraply usuly peýdalanmak bilen taryhy-medeni problemany çözdü (arheologiýa, antropologiýa we etnografiýa). Daşary yurt halklaryny öwrenmekde N. N. Mikluha-Maklaýyň hyzmaty uludyr.

Orsyýetde ewolýusionizmyň Görnükli wekilleri: N. M. Kowalewskiý, Ýu. Ýa. Petri, L. Ýa. Şternbergdir. Emma XX a. geçmegi bilen rus alymlary ewolýusionizmden ýüz öwürýärler.

Alymlar ynsanperwerlik akymdan ugur almak bilen rassizme garşy göreýärler.

Rewolýusiýadan soňra her bir halkyň medeniýetini, sungatyny, döňd-ressuryny öwrenmeklige düýpli girişýärler.

Beýik Watançylyk urşundan soňra 1946 ý. “etnografiýa mekdebiň” düýbi S.P.Tolstow tarapyndan esaslandyrylýar. Orsyýetde etnografiýanyň ösüş döwri S.A.Tokarew 4 döwre bölýär:

1.20-nji ýyllaryň ahyry. 2.30-njy ýyllar; 3. Beýik Watançylyk urşy we urşundan soňky döwür. 4.1956 ý. täze eýýam başlanýar.

Görkezilen her bir döwürde etnograf alymlar döredijilikli işlediler, olar diňe bir merkezde ýaşayan halklary däl-de, çet-gyrakda ýaşayanlary hem içgin, ylmy derejede öwrenýärler. Antropologiýa we etnografiýa muzeýi döredilipdir. 1923 ý. başlap MDU meýdan etnografirmek boýunça işler alynyp barylýar. 1924 ý. Merkezi halklary öwreniş muzeýi öz işine başlaýar.

1926 ý. çeperçilik akademiýasy açylýar. 1927 ý. Soýuz respublikalarda ölkäni öwreniş muzeýleri döredilýar. 1925 ý. başlap etnografy taýýarlamaklyga başlaýarlar. M., Leningrad uniwersitetinde :MDU-jemgyýetçilik fakulteti açylýar. 1926 ý. başlap “Etnografiýa” žurnaly neşir edilýär. 1936 ý. bolsa “Sowet etnografiýasy” ady bilen neşir edilýär. 20-nji ýyllarda düýpli iş bitiren alymlardan: S.M.Şirokogorowy, N.Ýa.Mory görkezmek bolar.

30-40 ýyllarda bu meselede köp sanly gapma garşylyklar boldy (Stalinyň syýasaty). 30-njy ýyllarda G.N.Prokofýew, A.F.Anisimow, A.A.Popow demirgazykda ýaşayan halklary (ewenki, hanty, mansi, koryaklary, ketleri we b.) öwrenýärler.

50-nji ýyllarda eýýam diňe bir Soýuzyň çäginde däl-de dünýä halklary barada düýpli işler edilýär. M., “Dünýä halklary” diýen ýyggyndy neşir edilýär. 60-njy ýyllarda düýpli işler

bitirenler: N.N. Çeboksarow, M.G. Lewin, olar “hojalyk-medeni tipleri” öwrenýärler.

Soňky ýyllarda P.I. Kuşneriň “etnosyň esasy alamatlaryny” kesgitlemekde alyp baran işleri halklaryň öz-özlerini aňlaýjylygy ylmy esasda öwrenilýär.

Bap IV. Psihologiki antropologiýa

ABŞ-da etnopsihologiýanyň gözbaşynda W. Wundtyň taglymatyny amerikan kontinentine getiren F. Boas durýandyr. Kolumbiýa uniwersitetinde Boasyň elinde köp meşhur etnologlar okapdyr, ýöne olaryň işlerinde Wundtyň pikirlerinden diňe adamynyň içki dünýäsi bilen medeniýediň arasyndaky gatnaşyklary ýüze çykarmaklyk galypdyr. Olar öz barlaglarynda psihologiki taglymatlaryň pikirlerini has-da Z. Freýdiň psihoanalizini, K. Ýunguň, E. Frommyň, K. Horniniň, A. Maslouň pikirlerini ulanypdyrlar. Onuň netijesinde medeni antropologiýanyň we psihologiýanyň arasyndaky boşlukda “Medeniýet we şahsyýet” taglymaty döredipdir.

Sowet etnografy S.A. Tokarew “Medeniýet we şahsyýet” taglymatynyň esasy aýratynlyklaryny ýüze çykarypdyr:

- a) indiwiidual psihologiýa dolanyp gelmek;
- b) umumylygyň birligi hökümünde “şahsyýet” düşünjesini işläp düzmek;
- ç) şahsyýetiň kemala geliş tutumyna esasy ünsi bermek;
- d) jynsy tarapyna uly üns bermek;

1920-ýyllaryň ahryny 1930-ýyllaryň başlaryny “Medeniýet we şahsyýet” taglymatynyň işlenip düzülen wagty hasaplanylýar. 1932-ýylda Boasyň şägirdi R. Benediktiň (1887-1948) “Medeniýetiň konfigurasiýasy” atly meşhur makalasy çykýar we onda medeniýetleriň arasyndaky düýpli tapawutlyklar, olaryň hersiniň özüniň medeni dominantlary baradaky täzeçil pikirler beýan edilipdir.

Medeniýetiň tipologiýasyny düzmekde Benedikt F.Nisşeniň apolloniki we dionisiki medeniýetiň tipleri baradaky pikirlerini ulanypdyr. Pueblo indeýlerini meýdan barlaglaryndan alnan netijeler olaryň medeniýetini appoloniki tipe-döredijilikli, logikli, birtaraplaýyn-intellektual degişli etmäge mümkinçilik berýär. Onuň ýaly medeniýetiň wekillerini häsiýetlendirýän gönükdirme aňyrbaşlykdan gaça durmak hasaplapdyr. Pueblo deňagraämlygy hormatlapdyr we olaryň idealy “orta ýola” ymtylmak we gahar, gabanjaňlyk ýaly güýçli emosiýalardan gaça durmak bolupdyr. Olar zorlukdan we şahsyýetara gatnaşyklary bozýan individual gazapdan gaça durupdyrlar. Şonuň üçin olar çagalarda garaşsyzlygy we özüni ykrar etdirmäni däl-de jemgyýetiň önünde jogapkärçilik, kooperasiýa ymtylmany terbiýeläpdirler. Pueblo bieln goňşy indeýler bolan kwakiýutl indeýleriniň medeniýetini ol dionistiki medeniýetiň tipine degişli edipdir. Olarda aňyryçäkliligi, ekstazy, galmagallygy we adaty adamynyň çäginde çykmaklygy ýokary hasaplapdyrlar. Gorkusyzlyk we rehimsizlik ýalyhäsiýetli howplylygy ýigrenýanlar ýokary ststusly bolupdyr.

Amerikan alymy Benedikt medeniýetiň beýleki konfigurasiýalaryny hem beýan edipdir. Melaneziýanyň dobi medeniýetini paranoidal hasaplapdyr, çünki olarda elmydama gapma-garylyk adaty hasaplanypdyr.

Benedikt özüniň irki işlerinde medeniýet bilen şahsyýeti utgaşdyrypdyr, ol medeniýet jemgyýetiň şahsyýeti hasaplapdyr. Ýöne soňraky işlerinde ol başdaky garaýyşlarynda el çekipdir we medeniýet, indiuid we jemgyýet biri-biri bilen baglansyklydygyny belläpdir.

Benedikt psihologiki pozisiýa geçen medeniantropologlaryň köpisiniň biri bolupdyr. Şol döwürde köp medeniantropologlar psihologiki dünýägaraýyşly bolupdyrlar. 1930-ýyllardan başlap antropologlaryň işleri psihologiki we sosiologiki žurnallarda çap edilip

başlanypdyr. Bu täze ugury psihoanalitik A. Kardiner (1892-1981) baştutanlyk edip, ol Nýu-Ýorkyň psihoanalitiki institutynda ýörite seminar gurnap “Medeniýet we şahsyýet” tagymatynyň döremeginde aýgytly rol oýnapdyr.

Kardiner meýdan barlagçy-alymy bolmandyr. Ol beýleki alymlaryň işlerini seljeripdir we şonuň esasynda özüniň garaýyşyny beýan edipdir. Ol çaganyň başdaky seredilişine görä geljekdäki özüni alyp baryş häsiýetnamasyny düzüpdir. Meselem, çagalykda birden ene süýdünden kesilenlerde pes emosionallyk, özüne kembahalyk we dardünýälilik mahsus bolýar. Başgaça Kardiner medeniýet we şahsyýetiň arasynda sebäp gatnaşyklaryny öwrenipdir.

1954 ýylda amerikan alymy J. Hongman şol döwürde özüniň ösüşiniň ýokary nokadyna ýeten “Medeniýet we şahsyýet” mekdebini özüçe kesgitlejek bolupdyr. Onuň pikirine bu mekdebiň alymlarynyň esasy wezipesi: berilen medeni gurşawda indiuid nähili hereket edýär, pikirlenýär, özüni duýýar. Olar indiuid tarapyndan sosial stereotipleriň özleşdirilişi öwrenilipdir. Başgaça olary çaganyň medeniýete girişi gyzyklandyryp, onuň sosial, ykdysady, syýasy, ekologiki tarapy sosiallaşma bilen aralaşdyrylyp öwrenilipdir. Bu mekdebiň wekilleriniň esasy öwreniş uauly uzak wagtlaýyn syn etme bolupdyr. Antropologlaryň syn etmesini goşulýsyp syn etmä degişli etmek bolýar, sebäbi olar ýyllap şol taýpalarda ýaşapdyrlar we käwagtlar taýpanyň serdarynyň “ogly” statusyny hem alypdyrlar.

Syn etmeden başgada çuň interwýu, düşüleri seljermesi, biogarfiýalaryň ýazylmasy ýaly usullar ulanylypdyr. Olardan başgada proýektiw usullar, meselem Rorşahyň testi ulanylypdyr.

“Medeniýet we şahsyýet” mekdebiniň çäginde meşhur alymlar R. Benedikt, K. Dýubua, A. Inkeles, R. Linton, M. Mid işläpdir, ýöne ol 1950-ýyllarda amerikan ylymynda öndebaryjylygyny ýitiripdir. Biziň günlerimizde psihologiki

ýykgyňly medeniantropologiýa psihologiki antropologiýa diýilip atlandyrylýär. Bu adalgany amerikan alymy F.Hsýu ylyma girizipdir.

Hsýu etnopsihologiýanyň bu şahasy medeni gurşawda indiwiidň ykbalyny öwrenmwk hasaplapdyr. Psihologiki antropologiýa aşakdakylary öwrenýär:

- çagalaryň sosiallaşmasyny öwrenýär;
- milli häsiýeti öwrenýär;
- dürli medeniýetlerde kadalary we patalogiýalary seljerýär;

”Medeniýet we şahsyýet “ diýen ylmy barlag ugry ,predmetiň meseleleri öz içine almak bilen etnografiýa we psihologiýa bilen berk bileleikde bolup şahsyýetiň medeni tiplerini (görnüşlerini)onuň etniki özboluşly psihiki häsiýetini öwrenmeklige görnükdirilendir.

Bu ugur 1930-1950 ýyllarda ABŞ-ýň etnologiýa ylmynyň aýratyn teoritiki –metodologik esaslaryny goýmak bilen her bir medeniýet şahsyýetiň özboluşly tipini (görnüşli)özüne birleşdirýär.Bu ýerde esasy mesele çagalar terbiýelemegiň ususlary milli häsiýet bilen baglanşyklylykda alymyň berilýär.Bu ugur 2 sany akym täsirinde ýüze çykdy.Boosýň (medeniyet detorlinizi) adamyň häsiýetiň diňe terbiýäniň netijesinde kemala gelyär diýen pikirini esasynda (R.Benedikt).

Mysal üçin Sorokin ,şeyle ýazypdyr;adamyň bedeniniň düzümini sistema ýaly görmek bolmaz. Edil şunyň ýaly hem milli-medeniýetiň sistemanyňa düşinip bolmaz,Sorokin şol pikirlere sapylanyp milli häsiýetiň psihologiki barlaglaryny mümkin däl diýip belleýär.

Çägalara bolan garaýyş.Öňden gelyän däbe gärä,türkmen halkynyň her bir maşgalasynda bir näçe çaga bolmagy talap edilipdir.Maşgalada ilki bilen döreyişine terbiýe seredilýär. Çagasyzlyk bu betbagytsyzlyk hasap edilipdir.Öňki durmuşda muňa hiz-hili çäre bolmandyr we çaganyň

maşgala özlerini erbet ýagdaýda duýupdyrlar, bu ýagdaý erkek we aýala erbet täsir edipdir we köpçülikde bularyň gepi edilipdir, hem-de bular aýralykmany bolupdyrlar, ýa-da köp aýallyga getiripdir. Çagalara öz neberelerini köpeldiji hökmünde seredilipdir.

Haçanda, maşgalada atasy ölende, ogly şonuň ýerini tutmaly bolupdyr. Ol öýüň hemme işini etmeli bolupdyr, öňden gelýän däbi ýerine ýetirmeli bolupdyr. Ogluň ýoklugy maşgalada betbagytlyk hasap edilipdir, bu tohumyň ýitmegine getiripdir we ojagyň ody öçdi hasap edilipdir.

Islege görä ogul perzent gowy häsiýetli we tygşytlý bolmalydyr. Olar ene-ata garrasa yzlaryny eýelemeli we hem-me taraplaýyn kömek etmeli bolupdyrlar. Olar öz gezeginde öňden gelýän döp-dessurlara uýmaly we garran ene atalaryna seretmeli, sylamaly we elinden gelen ähli kömeklerini etmeli bolupdyrlar.

Şular çagalaryň etmeli borçlarydy aýratyn hem ogullaryň ene-atalarynyň önündäki borçlaryny bolupdyrlar. Öňki döp-dessurlar şu wagta çenli öz güýçlerini ýitirmän öz türkmen däplerini şu güne çenli saklap gelipdirler. Olar şu hakyla eýeripdirler. "Ogul iýer, örä gider, gyz iýer gyra gider."

Birinjiden, dünýä inen perzendiň jynsyna seretmezden olaryň dünýä ineneine begenipdirler. Maşgalada köp ogullary bolsa olar gyzperzendiniň bolmaklaryny isläpdirler. Sebäbi gyz maşgalada ejesiniň kömekçisi, hojalyk işlerini etmäge kömek beripdir. Eger, maşgalada gyz perzendleriň kö bolmagy, onda maşala agzalary ene-ata oglanyň bolmaklygyny isläpdirler. Bulardan başgada ene-atasyna gyz mährem bolýar.

Haçanda, olar maşgala guranda ene-ata üçin maşgala guran oguldyr-gyz çagalygynda galýar, buda şeýle

bolmalydyr. Her bir täze maşgala guran ýaşlar özleriniň oguldyr-gyzlarynyň bolmaklaryny isläpdirler.

Olar ony şeýle dernipdirýärler; her perzendiň maşgalada öz tutýan orny bar. Şeýlelikde, ene-atalar öz perzentlerine oguldyr gyzlaryna ,agtykdyr, çowluklaryna gadymdan bäri dowam edip gelýän ,häzirki güne çenli gelip ýeten döp-dessurlaryny ata-babalarymyzyň adatlaryny ,akyl paýhaslaryny öwredipdirler. Ene-de melleli zadymyzyň biri ene-atalar, öz çagalaryna akylly gujurly ,paýhasly ,ýaşlara ,deň-duşlaryna ýaş ulylara hormat goýmaklygy medeniýetli, hiç hilli ýamanlyga baş goşmazlygy, aldamazlygy ündäpdirler. Mysal üçin ,Ogul perzentlerine durmuşda uly üns berýärler ,olara bilim bermek üçin ýokary okuwjaýlarynda okuwlaryny dowam etdirmäge mümkinçilik döredýärler, sebäbi bular akylly ,bilimli bolup ýetişmeli we geljekde ene-ata hemme taraplaýyn üpçün etmegi başaryan adamlar bolup ýetişmelidirler.

Bap V. Milli häsiýetiň barlaglary

Amerikan alymy Kardineriň “medeniýet we şahsyýet” taglymatyna we onuň ösüş tapgyrlaryna düşünmekde onuň her bir jemgyýetde agalyk ediji şahsyýetiň tipiniň bardygyny baradaky pikirleri kömek edýär. Öz pikirlerini ösdürip Kardiner baza şahsyýeti diýen düşüňjani girizýär we ony aşakdaky ýaly kesgitleýär: deňişli medeniýet tarapyndan kemala gelýän easasy şahsyýet gurluşy. Amerikan alymynyň kesgitlemesine görä baza şahsyýet – bu beýleki adamlar bilen gatnaşyk gurmak üçin usullar, göz önüne getirmeler, gyşarmyklar. Bu zatlaryň hemmesi adamlary deňişli medeniýete bolan aş maksimal kabul edijiligi üpjün edýär, ýagny baza şahsyýet – bu deňişli

medeniýetiň çäginde durmuşyň fundamental reallýklaryna uýgunlaşmasydyr. Kardiner öz halypasy Freýd ýaly çaganyň sredilşine görä onuň psihologiki ýaratynlyklary kemala gelýär diýen pikiri eýeripdir. Baza şahsyýeti açyp görkezmekde diňe bir statistiki maglumatlara daýanylmán, synlamanyň esasynda beýan edilmelere, köplenç bolsa etnologyň şahsy täsirine daýanylypdyr. Şol döwürde käbir taýpalaryň durmuş-medeniýeti öwrenilipdir we Kardiner öz taglymatyny häzirki zaman çylşyrymly jemgyýetlere ulanyp bolmajakdygyny belläpdir. Ýöne muňa garamazdan barlagçylar onuň taglymatyny siwilizirlenen halklaryň psihologiki aýratynlyklaryny öwrenmäge gönükdiripdirler. Meselem, rus halkynyň milli aýratynlygy bolan sabyrlylygy we boýun bolujylygy rus maşgalasynda çagalykda berk gundamanyň netijesi hasaplapdyr. Ýöne tiz wagtdan häzirki zaman medeniýetini öwrenmekde baza şahsyýet pikirine daýanmak belli bir şübhe döredip başlaýar. Medeniantropologlar şahsyýetiň gurluşyny onuň irki döwürde kabul edişi bilen baglansygy hem inkär etdiler. A.Kardineriň ýakyn egindeşi R.Linton hem baza şahsyýet düşüňjesinden el çekip modal şahsyýet düşüňjesine ýeredi. Bu düşüňje medeniýetde ýaýran (moda) şahsyýetiň tipini beýan edýär. Modal şahsyýet düşüňjesi degişli medeniýetiň adamlarynyň hemmesiniň birmeňzeş şahsy gurluşynyň bardygyny aňlatmaýar. Modal şahsyýet öwrenilende indiwiðler baradaky ýekebara maglumatlar hem ulanylýar. Modal şahsyýet jemgyýetiň uly ýaşly adamlaryna mahsus bolan şahsyýetiň durnukly gylyklaryna gabat gelýär. Medeniýet däl-de ilki bilen jemgyýet şahsyýetiň aýratynlyklarynyň kemala gelmegine gabat gelýär. Şahsyýetiň gylyklaryny öwrenmekde test we statistiki usullaryna daýanylmalydyr. Linton jemgyýetde oňlanylan modal şahsyýet bilen jemgyýetde real bar modal şahsyýeti çäklendirmegi teklið edýär. Islendik industrial jemgyýetde bir

görnüşli modal şahsyýeti ýüze çykarmaklyk mesele bolansoň, alymlar multimodal jemgyýet bardaky pikiri öňe sürýärler.

20- asyrdan etnopsihologiýanyň we onuň usulýet esasyňyň ösmegine fransuz etnografy L.Lewi –Brýulyň(1857-1939) pikirleri uly täsir etdi. Ol aýratyn adamlaryň pikirlenmesiniň üstünde kollektiwleýin göz önüne getirmeler durýar diýip belleýär. Onuň pikirçe ilkidurmuş adamlarynyň logikasyňyň häzirkäki zaman adamlaryň pikirlenmesinden tapawutlanýandygy milli psihikanyň ewolýusiýasyna şaýatlyk edýär. Lewi – Brýulyň pikirçe ilkidurmuş adamlarynyň logikasy mistiki häsiýetde bolup häzirkäki logikanyň kanunlaryna daýanmaýar. Ilkidurmuş adamsyň pikirlenmesiniň esasynda durmuşy tejribe bolup, ol ösüşe ukyply bolupdyr.

Günbatarda etnopsihologiki pikirleriň ösmegine fransuz etnografy K.Lewi-Strosyň(1908-1987) garaýyşlary hem öz täsirini berdi. Lewi-Strosyň döredijiliginiň esasy ugury indiwiudual aňdan garaşsyz bolan pikirlenmäniň we durmuşyň gurluşyny öwrenmek bolupdyr. Ol günorta we demirgazyk amerikanyň ilkidurmuş jemgyýetlerini öwrenipdir. Onuň pikirçe adamlaryň durmuş obrazynyň esasy düzüjisi höküminde medeniýet dürli milli jemgyýetlerde şol bir alamatlar toplumyna eýe bolýar. Sosial, medeni we milli gurluşy öwrenmegiň esasy maksady jemgyýeti dolandyryan kanunlary açmaklykdyr. Ol nikanyň düzgünlerini, garyndaşlyk terminologiýany, ilkidurmuş jemgyýetiň gurluşyny milli we sosial rowaýatlary öwrenmek bilen ol olarda sosial özüni alyp baryşyň dürli görnüşlerini görüpdir.

Psihologik antropologiýa dürli atlar bilen mälimdir. Medeni –antropologiýa mekdep, ýewropoda bolsa özüni alyp baryş “ kultura i liçnost” we medeni psihologiýa diýip öwrenilýär.

Jemgyýet ewolýuion taryhy ösüşi deňeşdirmiş usuly we adamyň arkaly

dürli medeniýe töwrenilýär.Indiuid „şahsyýet olary passiw produkt bolmak bilen medeniýeti içinde beýan edilip iliner Indiuid psihologiýa we sosial medeniýet –medeni antropologiýa düzýär.

Nusgawy şahsyýet jemgyýetiň agzalaryň köp bölegi bu düşünjä girýär.(Lintan,Inkeles). 40-njy ýyllaryň ahrynda etnografiýa ylmynyň ösmegi bilen etnopsihologiýa mekdepler kämilleşýär. Rolf Linton (1903-1983)

“Şahsyýetiň medeni esasy” işinde –şahsyýet häsiýeti onuň terbiýesine baglydyr diýen pikiri öňe sürýär.R.Benedikt “Hrizantema i ličnost” 1946 ýyl şu pikiri öňe süripdir.Ol ýaponlaryň häsiýetini açyp görkezmek üçin “ esasy şahsyýet” “medeni model” diýen daşda durýardy.

R. Lintanyň esasy taglymaty- “akylturasıýa”-bir halkyň medenetiň üýtgemegi beýleki medeniýetiň täsirinde bolup geçýär diýmek bilen olar özara baglahşyklydyr.Emma bu ýerde medeni has kämil ösen halk beýleki hem ykdysadyýet meseleleri onuň üstüni ýetirse has täsirlilik artýar.

1902 ýyl rus alymy W.G.Bogorozsin “ Çukça Reşeniýa” diýen işi neşir edilýär.Bu ýerde yzagalanylýan halklaryň diliniň yzygiderli ösüşi yzarlanylýar.Olar birnäçe basgançagy geçirýärler.M.düşüniksiz düşünelerden ynama-şahsy duhlar (ruhlar) belli bir predmetler bilen baglanşykly balmadyk.

Bu pikiri nemes alym Riherd Keruti hem goldaýar.Göze görünmeýän güýçler tebigatda dowam edýärler. Ýene-de bir teoriýa Robert Mareto “Presnigaka peligiýa”-dinde esasy zat kult we pitualdyr dinini belleýär.Mogıyanyň roly.

İňlis alymy Uilem Riwers(1864-1922) newropotaly etnoslary içgin öwrenýär.Ol ekspediciýa işini galam 1898-nji ýyldan 1905-nji ýyllarda Meloneziýa adasyna syýsat edýär. Bu ýerde ol maşgala –nika gatnaşyklaryny öwrenýär. 1914 ýyl “İstoriýa nemoneziskogo obşestwo” diýen işi neşir edilýär.Onuň pikiriçe ilki halkyň taryhyny öwrenmeli.

Halklaryň bir-biri bilen gatnaşygy.Medeniýetleriň gatnaşygy.Öňde birinji medeniýet adamzady uly ösüşe getirýär diýip belleýär.Soňra Okeniýa halklaryny öwrenýär. Diffuznalizm –nireden gelip nähili ösüşi düşündirilýär.

Her bir şahsyýet jemgyýet nilen berk arabaglanşykdadyr.Adamyň maddy durmuşynyň şertleri jemgyýetiň öndürüji güýçleri bilen baglydyr.Onuň ruhy islegleri pikirlenişi ahlagy –jemgyýetiň täsirleriniň netijesinde bolup geçýär.Bu ýerde şahsyýete häsirki döwürde dowam edip gelyän tertip-düzgün (döwletiň konstitusiýasy we dürli kanunlar) bilen birlikde (milli we umumy adamzat) däplerinde täsir edýär.

Adam gelip çykyşy boýunça jemgyýetçilik jandardyr.Adam diňe jemgyýetçilik işi arkaly özüni görkezip bilýär.Belinskiý W.T.“Diri adam öz ruhynda ,öz ýüreginde, öz ganynda jemgyýetiň durmuşyny göterýär”.

Adamyň sosial manysynda biz şahsyýet diýen düşünjäni ulanýarys. Sosial sreda adamyň şahsyýet derejesinde ösmegi gelmegine kä,illeşmegine öz täsirini ýetirýär.

Jemgyýet aýry –aýry şahsyýet durýar.Jemgyýeçilik baýlygy aýry-aýry şahsyýetlerin goşandyndan durýar.

Şonuň üçin het bir şahsyýet döredijilikli çeşsi “şahsyýet – jemgyýet” diýen gatnaşyk özara täsirli sistemadyr.bu hemişelik meseledir.

XIX asyrda nemes filosofy I.Kant “ Öz göwnüne ýakmaýan zady kesekä etme” diýen pikiri öňe sürýär. Jemgyýetiň ýkdysady sosial we ruhy progresi şahsyýetiň ösüşi bilen baglanyşyklydyr.

Bap 5.1. Milli häsiýetiň kemala gelmegine täsir edýän şertler

Gadymy halklaryň ynamlary, işleri kollektiw göz önüne getirmegi bilen baglanşyklydyr. Halklaryň magiýasy ynanjy, adamlary “kollektiwiniň duýgusy bilen döreýär.

Adam hemişe tebigat bilen janly aragatnaşyk saklanmaga çalyşýar. Brýug öz işlerinde ilki durmuş adamlaryň pikirlenmegini logiki prosess hökmünde düşündirýär. Şol döwürde adamlar magiýa ynamdardyr. Gadymy döwrüň adamlary hem häzirki döwürdäki ýaly pikirlenen wagtynda logiki kanuna laýyk pikirlenýärler, emma daş töweregede bolup geýýän wakalara başga kategoriýalar bilen ölçeyärler.

Klod Lewi-Stross fransuz etnigrafiýa. Etnigrafiýa strukturasynyň esasy wekili. Dünýä belli kitaplary: “Gamgyn tropiklar”, “Totemizm şu gün”, “Ýabany adamlar, pikirleniş”, “Etnografiýanyň strukturasý” we başgalar. Lewi-Brýuga darşy çykamak bilen ilkidurmuş pikirlenmekde biziň döwrümizdäki adamlar pikir üýtgeşik dälidigini makyllaýardy.

Dünýägarawşy boýunça strukturalaryň –20 asyryň 20 –nji ýyllarynda ýüze çykan din dünýä garawşydyr.

Gummanitar ylmlaryň esasan beýan edişi empiriklikden barlagyň absrakt-teoretiki derejesini geçişi bilen baglydyr. Bu geçmişi esasyny strukturalaýyn modelleşdirmegini, şeýle hem derňeşdirmegini we matematikalaşdyrmagyň elementleriniň peýdalylgy degişlidir.

Lewi-Stross-Brýugeleniň ideýalaryň medeniýetini we gündelik durmuşyny içgin öwrenýär. Ömrüniň soňky döwründe ol yzagalak halklaryň mifologiasyny öwrenýär (totemleri). Onuň esasy ideýasy –taryhy ähli ösüşi, adam aňynyň birligi. Bu ideýa Lewi- Brýuge garşydyr.

Strossyň pikirçe adamyň edýän işi aňy ýeke-täk logika baglydyr. Akylly başly hereket etmek, düşunjeli hereket etmek. Bu hakda ol “Ýabany pikir” 1962 ýylda ýazýar.

Ilkinji derejede ýaşayan adamlaryň obogatiw hakykaty bilmek üçin çalyşýar.Öz tejribelerini,duygularyny logiki sistema salmaga çalyşýar.

Olaryň tapawudy.Olaryň pikir ýoredişi dogry bolsada umumlaşdyrmada durnukly dälär.Şol sábepli olar kö zatdan baş alyp çykyp bilmeýärler.Mysal üçin: Yzagalan damlar bürgüdi durak klimatda ýaşayan,aýy,kirpi,keýik olar bürgüdi ýyldyrym ,ot we ýer bilen deňeşderýärler.Bu bolsa olaryýaşayş durmuşy bilen we wakalary kabul edişbilen baglydyr.

Ahlak ,adam dāp-dessurlaryň durmuşdaky orny.

Dāp ,dessur hem adam ýuridik taýdan kanunlaşdyrmak ideologik jemgyýetçilik gatnaşyklaryň bir görüşi.Dābiň ,dessuryň hem adamyň üsti bilen şahsyýet öz dünýägaraýşyny aňladýar.Eger köne dāp-dessurlara nazar aýlaşak ,biz daryň aglabasynyň halk köpçüligiň oňyna sinen din bilen baglansykly dessurlar ýaly yslam dininiň biziň ata –babalarymyzyň dābi ,dessury hem adamyň dünýä inen pursatyndan başlap onuň ýoldaşy boldy.

Bu üç sosial hadysalaryň özüniň nesliň dowam etdirmegini talap edýär.Dāpleriniň üsti bilen uly nesil yaş nesilde ajaýyp ruhy sypatlary emele getirýär.Myhmanparazlyk dābi “Myhman ataňdan uly” diýen atalar sözüni döredipdir.Bu dāp şonuň bilen birlikde myhmany nähili garşylamak,oňa nähili lezzet etmek baraşynda.

Dessur adamyň belli bir ýagdaýda nähili hereket etmeklidigini onuň önünde borç edip doýýar.Mysal üçin: Ynha myhmanlar geldile.Öý eýesi olary yzyna tirkāp ,jaýyna birinji bolup dirýär.Ol şeýtmek bilen öz öýüne tarap ýol açýar.Öý eýesi myhmanlaryň iň hormatlysyny törde oturdýar.Ýokarda beýan edilen hereketler dessuryň detailary.

Dāp hem dessur,biri-birinden tapawutlanýandyrlaryna garamazdab,sosial miras,olaryň ikisi-de nesilden-nesle geçýär.Dessur yaş nesil eýýäm berkleşen nusgalary bermek

bilen däbiň işine kömek edýär. Mysal üçin: adam kaçılık däbi bar. Adamkärçilik hosgylykly bolmaklygy öwredýär. Hoşgylyklylyk gadym çaklardan dessura öwürilipdir. Salamlaşmak bu dessuryň bir detaly. Dessura görä, ýaş kiçi ýaşy uly adama salam bermeli. Ýaşuly ýaş kiçiden onuň hal-ahwalynyň nähili ýagdaýdadygyny soramaly, şundan soň ýaş kiçi ýaşulynyň hal-ýagdaýyny soramaly.

Adat adamlaryň belli bir ýagdaýyna nähili hereket etmeligini önünden belläp belýär. Ol döp hem dessur jemgyýetde mähäm arlaşandan soň döreyär. Adamyň durmuşynda bolan wakalarda adat öňe çykyp, hadysany, toýy, ýasy edilmekligi we gaýry zatlary taýyn galypa salýar.

Türkmen ýazyjysy Berdi Kerbabaýew “Gyzlar dünýäsi” diýen poemasynda gyz çykarmak bilen baglanyşykly adaty jikme-jik beýan edýär: görmegeý gyzly Nunnanyň öýüne üç-dört sany ak sakgally adam, gudaşylyk adatyň kanuny boýunça, gyza bah kesmäge gelýär. Olar mal gerjek dününiň sähedini belläp öýlerine gaýdýärlar. Gelnaljy gelýär, daryň pagtabent atmagy, gyzlaryň gelinlik gyzy bernejek başy, aýalaryň ony göterip halyň üstünde oturmaklary, ýigidiň öýünde nika gyýylmagy, süýjülik suwunyň içirilmegi, öýlenäýn ýigidiň gelinligine edigini çykarypdyr, berk daňlan guşagyny çözdürmegi we çäýry hereketler adat.

Şu hili adaty käte dessur hasaplaýarlar. Emma dessur başga. Dessur gyzyň durmuşa çykarmagyny, ýigidiň ýlenmegini talap edýär. Adat äre çykamak prosesini berjaý edýär.

Türkmen däpleri:

1. Geneş etmek; 2. Sadaka bermek; 3. Buşlamak; 4. Öý tutmak; 5. Baş salmak; 6. Towella etmek; 7. Yzy ýarasyny aýtmak; 8. Gutlag almak we beýlekiler.

Dessurlary:

1. Gelnaljya gitmek; 2. Hezzet-Hormat etmek; 3. At çapdyrmak; 4. Göreş tutdurmak; 5. Goç, horaz uruşdurmak we beýlekiler.

Türkmen adatlary:

1.At goýmak (üç günün dowamynda);2.Sünnet etmek(ýedi ýaşyna çenli); 3.Öýlendirmek;4.Watany söýmek;5.Haky goldamak;6.Ölüni jaýlamak we beýlekiler.

Ahlak aýratyn şahsyň beýleki şahslara we jemgiýete bolan gatnaşygy.Adamlylyk ,ynsperwerlik,namyslylyk,namyslylyk ahlak esasklarydyr.Ol jemgiýet durmuşynda we psihiki taýdan ösüşinde ýokary dereje durýar.

Şol sebäplide ol psihologiýada ýokary duýgy diýilýär.Adama ahlak bahaberlende onuň jemgiýet durmuşy ,özünü alyp barşy ,eden işini ,ahlak normalarna boýunça netije çykarylýar.Däpde,desurda hem adaty ýagdaýlarda ahlaklylyk hemişe gatnaşyp durýar.Mysal üçin:Watany söýmek ,haky goldamak,hezzet-hotmat etmek,gudaşylylyk,töwella etmek we beýlekiler.

Ý.W.Bryul “etnos” hakda düýpli ylmy iş etdi.”Oçerki teorii etnosa” M.1983ý. Köp sanly ylmy makalalar bilen “Sowet etnografiýasy”žurnalında görnükli alymlaryň çykyşlary guraldy.Köp sanly çykyşlaryň guralmagu,halklary öwrenmeklik meselesini has-da kämilleşdirdi.

Bap VI. Psihiki ösüş kadalarynyň derňewi

Bu soragy öwrenilende indiwiidniň nähili özüni alyp baryşyny kadaly däl hasaplap bolar, onuň uniwersal standartlary barmy ýa-da ol medeniýete görä üýtgeýärmidiýen soraglar ýüze çykýar. Bizniň günlerimizde “kada” we “patologiýa” düşüňjelerini medeniýet tarapyndan determinirlenen hasaplanylýar.R.Benedikt özüniň 1934 ý. Çap eden “ Antropologiýa i anormalnoýe” atly işinde jemgyýete gabat gelýän we onda oňlanylýan hemme zady kadaly hasaplamagy tekliý edýär. Bu meselä şeýle çemeleşiş günbatar medeniýetiniň wekilinde köp sanly düşündirişsiz soraglaryň

toplanmagyna getirdi.

Meselem: adam iýmeklik ýaly “medeni” gymmatlyklara hormat goýmalymy? Adam teniniň reňki boýunça, jynsy kemsitmeleri kadaly hasap etse bolarmy? Janly öldürmeklik ýaly däpler kadamy? we ş.m. Bu medeni gymmatlyklar bir tarapdan medeniýetiň ýaşamagy üçin zerurlyk, beýleki tarapdan hususy ösüşiň logikasy bolup durýar. Patalogiýa gelip çykyşy we ýüze çykyşy boýunça hemme medeniýet üçin uniwersal ýa-da her medeniýet üçin ýörite häsiýetli bolýanlygy ýa-da bolmaýanlygy meselesi hem ör boýuna galýar. Alkogolly içgileri içmekligiň netijesinde ýüze çykýan keseller hem medeniýetiň täsiri astynda dürli-dürli bolýar. Meselem, “Çaskyr içişligiň” medeni kadakary (nähili, nirede, kim bilen, näçe içmeli) alkoholizmiň dürli hili ýüze çykmasyna getirýär. Biziň döwürimizde psihopatalogiýany medeniýetden üzňe öwrenmekligiň ýalňyşlygy subut edildi. Meselem, şizofreniýanyň we depressiýanyň gelip çykyşy we ýüze çykyşy. Bütindünýä saglygy goraýyş guramasynyň egidasynyň täsiri astynda geçirilen barlaglarda 9 döwletde (Beýik Britaniýa, Daniýa, Hindistan, Kolumbiýa, Nigeriýa, Sowet Soýuzy, ABŞ, Çehoslowakiýa, Taýwan) şizofreniýanyň ýaýrawy we simptomatikasy öwrenilipdir. Barlaglaryň netijesi şizofreniýanyň hemme medeniýetde birmeňzeş simptomlary bolan uniwersal psihiki bozulmadygy ýüze çykardy. Muňa garamazdan barlaglaryň netijesi käbit medeniara tapawutlyklary hem ýüze çykardy. Ösýän ýurtlarda bu kesel has ýeňil görnüşinde geçýär, ýöne ösen industrial ýurtlaryňka garaňda remissiýa has uzak wagtlap bolupdyr.

Bu tapawutlygy sosial-medeni faktorlar has takygy adaty medeniýetlerde näsaglaryň reabilitasiýasy özlerniň maşgalalaryna we garyndaşlarynyň arasyna dolanyp gelmegi ýa-da işine başlamagy bilen şertlenendir. Şeýle hem keselleriň käbir alamatlaryna medeniýetleriň çydamlylyk bilen seredilmegi bilen hem şertlenendir. Meselem, Nigeriyada

“sesler” , ýagny ses gallýusinasıýalary bozulma däl-de adaty hasaplanypdyr. Köp medeniantropologlaryň pikirine BSGG barlaglary günbatar psihiatriýasyna uýgunlaşan usullary ulanmadyk bolsa, ýa-da diňe ýewropa medeniýetine uýgunlaşan adamlarda barlag geçirilmedik bolsa onda has wajyp netijeleriň alynmagy mümkin diýip belleýärler. Şeýle hem etnopsihiatriýada şizofreniýa siwilizasiýanyň keseli diýen pikir hem günden ýaýrandyr. Ž.Dewrýo şizofreniýany “günbatar dünýäsiniň etniki psihozy” diýip atlandyrýar. Bu nukdaý nazardan bu keseliň sebäbi häzirki zaman jemgyýetiň şahsyýetiň ýekelige we aragatnaşyga bolan isleglerini kanagatlandyryp bilmezligi we “Men-beýlekiler” özaragatnaşygyň sazlaşygynyň bozulmagydyr. Adaty jemgyýetde bu islegler ýokary derejede üpjün edilyär. Bir jemgyýetde beýlekä görä adamlar biri-biri bilen has köpräk aragatnaşykda bolýar. Aragatnaşygy we ýekeligini deňagramlylygyny üpjün edýän mehanizmler bardyr. Meselem, afrikan obasynda hemmeler hemmeler bilen aragatnaşykda bolýar, hatda kiçi ýaşly çagalar bilen hem maşgala agzalary az salymlyk bolsada gürleşýärler. Latyš maşgalasynyň durmuşy hem häzirki döwürde çenli garyndaşlaryndan daşda hutordlarda geçipdir. Ýöne olaryň medeniýatleri aýrallykda ýaşayan hutordlaryň ýaşajylarynyň aragatnaşyga bolan isleglerini köpçülikleýin aýdym baýramçylygynda kanagatlandyrmaklygy şert döredipdir. Psihiatriýanyň ýüze çykaran bu sebäplerinden başgada käbir tejribäniň görnüşleri keseliş ösüş tempini çaltlaşdyrýar. Gurluşsyz we çylşyrymly maglumatlaryň adama inmegi köp derejede şizofreniýanyň katalizatory bolup hyzmat edýär. Beýik Britaniýada irlandlar inislere görä has ýygý şizofreniýa bilen keselleýärler. Munuň sebäbi maglumatlary geçirmegiň etnimezeni aýratynlygydyr. Irland medeniýetinde iki manyly sözler bilen ýaňsýlap gülmek kabul edilendir. Bu ýerde bolsa maglumat çylşyrymlaşýar we onuň aýdyňlygy

ýitýar. Bu gülkiden jebir çekýän bu maglumata diňe bir düşünmän, eýsem oňa jogap bermeli hem bolýar.

Deňşdirme-medeni barlaglarda ýene bir psihiki bozulmanyň-depressiýanyň alamatlarynyň uniwersallygy açyp görkezildi.Şeýlede medeni tapawutlyklar hem ýüze çykarylady.Indiividualistiki medeniýetlerde ýekelik duýgusy, kollektivistiki medeniýetlerde bolsa kelle agyry köp duş gelýär.

Psihiki bozulmalary etnopsihologiki nukdaý nazardan aşakdakylara bölmek bolýar:

- sosial-taryhy kökleri bolan keseller(meselem, “syýasy isteriýa”)
- “keramatly keseller” şaman keselleri.
- Etniki psihozlar, meselem amok we başgalar.

Bap VII. Deňşdirme – medeniýet çemeleşmesi

Relyatiwizm. Etnopsihologiki barlaglaryň bu ugurynda medeniýetleriň arasyndaky tapawutlyklar ýüze çykarylýar.Bu uguryň tarapdarlary medeniara tapawutlyklary aňyrybaşlaşdyrýar.Meselem, Lewi-Brýul ilkidurmuş püürlenmesi bilen ýewropalylaryň logiki pikirlenmesini deňşdirilmegi. Relyatiwizm rasizmi aňlatmaýar,ýöne şeýle hem bolsa köpler relyatiwizmi rasizmde aýyplaýarlar.Relyatiwistler her bir öwrenýän halkyna uly hormat goýmak bilen olar hemme medeniýet deň, ýöne dürli diýen sözleri aýdan F.Boasyň tarapdarlarydyrlar.Medeniýetleriň deňligini bellemek bilen olary olaryň arasyndaky meňzeşlikler gyzyklanmandyr.Tapawutlyklar bolsa mukdar taýdan däl-de diňe hil taýdan öwrenilipdir. Eger intellect öwrenilse, onda indiwiidň intellectual ukyplylygy däl-de intellktiň görnüşinde we gurluşynda etnikiara tapawutlyklar tapylypdyr. Relyatiwistler daşyndan gelip halky syn etmegi özleri üçin mertebäni peseltmek hasaplapdyrlar.Olar islendik halky

öwrenenlerinde ol halkyň gymmatlyklaryndan we olaryň aňyndan ugur alyp bahlandyrypdyrlar. Olaryň öwrenen jemgyýetlerinde adam ýymeklik, çaga öldürmeklik hem özeriçe mana eýe bolýar diýip belläpdirler.

Absolýutizm. Bu uguryň tarapdarlary medeniýetleriň arasyndaky meňzeşlikleri absolýutlaşdyrypdyrlar. Bu ugurda islendik mahsusulyk, ratapawutlyk ret edilipdir. Absolýutiwistleri etnisentrizm meselesi az gyzyklandyrypdyr. Olar hemme medeniýetde şol bir standart usulla ulanylypdyr. ABŞ, Ýewropada düzülen testler uýgunlaşdyrylman ulanylypdyr. Islendik psihologiki fenomen, meselem intellect hemme medeniýetde birmeňzeş hasaplanypdyr. Eger-de medeniýetleriň arasynda ol ýa-da beýleki aratapawutlyklar ýüze çyksa, bu bolsa gutulgysyz, olary mukdar gorkeziji hökmünde düşündiripdirler. Netijede bir halkyň intellekti beýlekä görä has ýokary, ýöne olaryň medeniýeti bir hasaplanypdyr.

Uniwersalizm. Bu uguryň tarapdarlary psihika birmeňzeş, ýöne onuň käbir daşky ýetmezçilikleri bolup bilýändigini belleýär. Uniwersalizmiň tarapdarlary esasy psihiki hadysalar Ýer şarynda adamzat üçin umumy bolup, olara medeniýet täsir edýär we käbir tapawutlyklar döreýär. Bu ugurda geçirilýän barlaglarda standart, ýöne her bir medeniýete uýgunlaşdyrylan usullar ulanylypdyr. Bu uguryň tarapdarlarynyň öz önünde goýýan esasy soragy: nähili derejede we nähili usullar arkaly medeniýet adamynyň içki dünýäsine täsir edýär? Bu soraga jogap berip haýsy psihiki hadysalar uniwersaldygy anyklanyp, ol islendik medeniýetde düşündirişde ulanyp bolýar.

Lewi-Brýulyň(1857-1939) taglymaty.

Onuň taglymatyny adatça häzirki zaman pikirlenmesi bilen ilkidurmuş pikirlenmesiniňhil tapawudy baradaky gipoteza hem diýilýär. Ol öz gözlegleriniň gözbaşyny

etnologiyanyň sosiologiki akymyny esasladyryjy E.Dýurkgeýmden alyp gaýdýar. Lewi-Brýul ägirt uly emperiki maglumatlaryň-etnologlaryň hasabatlary, syýahatçylaryň ýazgylary, we ş.m.-arassa individual aňlaýjylyk hadysalary bilen “gadymy halklaryň” kollektiwleýin göz önüne getirmeleriniň arasyndaky tapawudy ýüze çykarmaga synanşypdyr.

Lewi-Stros pikiirlenmäniň gurluşynyň uniwersallygy hakynda. Onuň öwrenen halklarynda ony diňe umumy adamzat gylyk-häsiýetleri gyzyklandyrypdyr. Gurluş antropologiýasynyň düýbünü tutujy Lewi-Stros dürli medeniýetlerde we jemgyýetlerde garyndaşlyk, folklor, mifler, ýmit taýýarlamak ýaly adalgalary öwrenipdir. Ýöne daşky aratapawutlyklaryň içinden ol içki uniwersal gurluşlary gözläpdir. Adamzadyň uniwersal islegi höküminde “obýektiv dünýäni aňlamaklyga bolan teňneligi” belläpdir.

Bap VIII. Sosial psihologiýadaky deňeşdirme – medeniýet çemeleşmesi

Eksperimental sosial psihologiýanyň taryhynyň bütin dowamynda, has-da amerikan sosial psihologiýasynda barlagçylar esasy ünsi indiwidleriň özaraheraketleriniň, aragatnaşygynyň we sosial özüni alyp baryşynyň uniwersal kanunalaýyklyklaryny gözlemäge gönükdiripdirler. Olar tarapyndan işlenen hemme taglymatlarda frustrasiýa-agressiýa taglymatyndan başlap tä atributiv taglymata çenli gyjyndyryjylara jogap höküminde işjeňleşýän maglumatlary işlemek hadysasynyň we mehanizmleriniň introindiwidual gurluşy höküminde häsiýetlendirse bolýar.

Häzirki döwürde köp sanly belli alymlar sosial-psihologiki “tebigy kanunlar” diňe günbatar medeniýeti bilen çäklenen bolup, olaryň bir bölegi günbatar däl medeniýetlere

ýaramsyz diýen netijä geldiler. Meselem, I.Amir we I.Şaron 1773-75 ýyllarda netijeleri çap edilen otuz baş sany barlaglardan umumyadamzat meselelerine degişli, çylşyrymly enjamlary talap etmeýän alty barlagy saýlap Ezraýylda geçirilýär. Ýöne 64 sany alynmasy mümkin bolan netijeleriň diňe 30 tassyklandy, beýlekileri bolsa medeniýet tarapyndan kybap gelmändir.

Sosial psihologlar sosial-psihologiki taglymatlary ABŞ-dan goňşy Kanada “import” etmek hem mümkin däldigine göz ýetirdiler. Amerikan medeniýetine şeýle ýakyn bolan kanada we ezraýyl medeniýetlerine laýyk gelmeýän bolsa beýleki medeniýetler barada gürrüň etmekligiň zerurlygy hem ýok.

Ýaponlary kognitiw gabat gelmäniň meselesi az gyzyklandyryýar, günbatar sosial psihologiyasynda bolsa kognitiwlilik esasy orny eýeleýär. Günbatar A hakykat bolsa, onda B hakykat bolup bilmeýär. Hindi medeniýetinde bolsa A hem B hem hakykat bolup biler.

Ýöne günbatar dowamly wagtda Aziýa, Afrika, Latyn Amerikasy üçin etalon bolup hyzmat edýär.Şonuň üçin olar öz alan netijeleri günbataryň netijeleri bilen gabat gelmeýän bolsa onda taglymat däl-de özläriniň netijelerinde ýalňyşlyk bar diýip pikir edipdirler.G.Triandisiň aýtmagyna görä olaryň köpüsünde kembahalyk kompleksi hem döräpdir.Ondan başgada köp medeniýetlerde mylakatlylyk olara özläriniň amerikan kärdeşlerine “siziň teoriýaňyz ýalňyş bolmasa-da uniwersal däl” diýmäge ýol bermändir. Ilkinji bolup şeýle belligi ýaponlar edipdirler. Şondan soňra etniki aýratynlyklary,gymmatlyklar ulgamyny we ş.m. göz önünde tutýan ýerli sosial psihologlary yetiştirmeli diýen netijä gelipdirler.

Günbatar A hem bu ýagdaýy göz önüne tutup deňeşdirme-medeni barlaglara has ünsli bolupdyrlar.Deňeşdirme-medeniýet sosial psihologiyasynyň önünde durýan esasy wezipeleri belläpdirler.Olaryň esasysy-bar

bolan taglymatyň uniwersallygyny (ýa-da walidlilik) barlamak. Bu wezipä J.Berri alymlar öz taglymatlaryny dürli medeniýetlere geçirip, ony barlamaklyga ymtýlýandyklary üçin “geçirmek we barlamak” adyny berdi.

Deňeşdirme-medeniýet psihologiýasynyň önünde durýan ikinji wezipe günbatar medeniýetinde ýok bolan psihologiki üýtgeýijileri öwrenmekden ybarat.Şu wezipeleri çözüleniden soňra alnan netijelriň walidliliği we uniwersallygy barada gürrüň etse bolar.Meselem, sosial distansiýa meselesi deňeşdirme-medeniýet barlaglarynda öwrenilende birnäçe soraglar ýüze çykýar.ABS-da “sosial distansiýa” düşüňjesi 1920-ýyllarda Ý.Bogardus tarapyndan ylma girizilýär we barlanýanlardan şeýle soraglary beripdir: birnäçe etniki toparlaryň wekillerini atlandyryp şolar bilen “öýlenmek”, “ýakyn dost höküminde bolmak”, “goňşy bolup ýaşamak”, “bile işlemek”, “ýurtdan kowmak” isleýärsiňizmi diýen soragy beripdir.

Sosail distansiýa düşüňjesiniň hemme medeniýetlerde uniwersal düşüňjedigi hiç kimde şübhe döretmeýär.Ýöne Bogardusyň original soraglary geçen asyrdan ABS üçin mahsus bolup, ony häzirki döwürde ýa-da başga medeniýetler üçin ulanýan barlagçy ýalňyşlyk goýberýär.

Birinjiden, her bir jemgyýetde belli bir etniki toparlar bolup, indiwidler olar bilen baglanyşykda dürli pikirde bolup biler.Meselem, bir medeniýetde goňşylaryň topary, beýlekilerde elitar klublar çykyş edýär.

Ikinjiden, käbir sosial kontaktlar bir medeniýetde mana eýe bolsa , beýlekilerde ol mana eýe bolman hem biler. Meselem, “Meniň gap-gaçlaryma elni degirmek” düşüňjesi Hindistanda has ýokary derejede aktual bolýar.Sebäbi ol ýerde kasta düzgüni hereket edip, ýokary kastanyň wekiliniň gap-gaçlaryna pes derejedäki kastanyň wekili elini edgirse olar üçin mertebäni peseltme hasaplanýar.Ýöne amerikanyň gap-gaçlaryna kim elini degirsede, onuň üçin uly bir mana eýe bolmaýar.

Şeýlelikde deňeşdirme- medeniýet barlaglarynda ygtybarly maglumatlary almak üçin usuly bir dilden başga dile terjime etmek ýeterlik däl-de =ol dilde onuň manysyny bermek zerur bolýar.Ýöne amalýetde sosial psihologlara terjime edilen usullary ulanmaly bolýar.Bu ýagdaýlar üçin psihologiki usullary terjime etmeklik üçin ýörite çylşyrymly terjime usuly ulanylýar.Meselem, D.Kempbel we O.Werner tarapyndan tekliپ edilen goşa terjime usulydyr. Bu usuly işläp düzenlerinde amerikan barlagçylary şol bir pikiri beýan etmekligiň dürli usullary bardygyny göz öňüne tutupdyrlar.Şonuň üçin iki dilde hem teksti biri-birine gabatlaşdyryp-şonda olaryň formasy üýtgäp,manysy üýtgemez ýaly-terjime hadysasyny ýeňilleşdiripdirler.

Deňeşdirme-medeniýet barlaglarynda walidlige we ygtybarlyga täsir edýän hemme pursatlary göz öňüne tutmak mümkin däl-dir.Birinjiden, her dürli medeniýetara tapawutlyklary göz öňüne tutmaly.Meselem, amerikan mekdeplerinde barlag geçirmekde birnäçe kynçylyklar döreyär.Onuň ýolbaşçylary alynjak netijäniň olaryň mekdebi üçin antireklama bolamklygyndan gorkýarlar, rus mekdeplerinde bolsa şeýle mesele ýokdur.

Ikijiden bolsa, maglumatlary toplamaklyga we olary düşündirmeklikde toparar kabul edişni mehanizmleri täsir edýär.Meselem, etnopsihologda etnosentrizm bolsa, ýagny öz milletiniň standartyny uniwersal hasaplasa.

Bap IX. Etniki özara hereketiň medeniýeti

Etnikiara gatnaşyklar dürli nukdaý nazardan seljerilip bilner, şonuň üçin hem etnikiara gatnaşyklar meselesini dürli ylmlar-medeniantropologiýa, politologiýa, sosiologiýa, ykdysadyýet, taryh, psihologiýa- öwrenýär. Etnikiara gatnaşyklar etnopsihologiýanyň şahalarynyň esasysy bolup, ol sosialpsihologiýanyň düzümi bölegidir.Etnikiara gatnaşyklara mahsus ýörite psihiki hadysalar we proseseler ýokdur, olaryň

hemmesi toparara gatnaşyklary bilen baglaňşyklydyr. Dünýä ylymynda biziň öwrenýän “toparara gatnaşyklar”, “Toparara özüni alyp baryş”, “toparara özararhereket”, “toparara konflikt” hadysalarymyzyň arasynda curt-kesik çäk ýokdur, olar bir manyda kabul edilýär. “Toparara özüni alyp baryş”, “toparara özararhereket” adalgalary hem bizi gyzyklandyryň mna doly eýe dälär. Olar toparda synlanylyan düzüjüleri göz önünde tutup, indi we toparyň durmuşynda esasy rol oýnaýan psihologiki prosessleri we hadysalary goşmaýar. Meselem, negatiw sosial gönükdirmeler hökman diskriminasion özüni alyp baryşy aňlatmaýar. Sosial psihologiyada attitudlar bilen özüni alyp baryşyň arasynda tapawudyň bardygy bellidir we ol 1934 ý.

ABŞ eksperimenti geçirijini ady bilen baglaňşykly “Lapýeriň paradoksy” adyny aldy. Lapýer bilen syýaähat eden hytaýlylara myhmanhananyň hyzmatçylary myhmansöýer garşylyp, ýarym ýyldan bolsa hytaýlylary kabul etmek baradaky hata otirisatel jogap beripdirler. Bu ýerde mesele attitudlar real özüni alyp baryşdan has negatiw bolmaklygynda dälär.

Geçirilen köp barlaglar tersine netijeleri hem görkezdi. 1960ýý. ABŞ geçirilen barlaglarda öýleri kireýine bermekde afrikaly amerikalyklar özlari elin gürlüşenlerinden telefonda gürlüşenlerinde has köp netije gazanypdyrlar. Bu ýerde esasy zat diňe synlanylyan düzüjilere üns berip, käbir gizlin psihologiki hadysalary goýbereris. Lapýeriň eksperimentindäki myhmanhanalaryň eýelerinde hytaýlylar geleninde ýagdaýa bolen gatnaşyk amala aşýar, sebäbi olar nomerleriň dolmagyna we köp girdeýji almaga gyzyklanýarlar, ýöne şeýle hereket başga ýerde we başga wagtda olarda 30 ýý. ABŞ da statusy pes hasaplanan hytaýlylara bolan diskriminasiýanyň bolmazlygyny aňlatmaýar.

Şeýlelik-de etnikiara gatnaşyklar- diňe bir toparlaryň arasyndaky gatnaşyk (bäsdeşlik ýa-da hyzmatdaşlyk) dälär. Bu

ýere ol ýa-da beýleki topar barada adamlarda döreyän göz önüne getirmeleri hem goşmalydyr. Biziň döwrümizde adamda ikinji subýektiv reallygy döredýän köpçülikleýin habar beriş serişdelerinden alynýan maglumatlar hem uly rol oýnaýandyr. Toparlaryň arasyndaky gatnaşyklar gönüden göni olaryň öзараherket bolmazdan hem döräp biler. ABŞ-da 1930 ýý. geçirilen barlaglarda ak ýagyz amerikanlarda negatiw etniki stereotipler garýagyz amerikanlarda ýa-da hytaýlylarda däl-de respondentleriň bir gezek hem duşandyklary şübhe döredýän türkler bilen baglanyşykly bolupdyr.

Bizi gyzyklandyrýan manyda “toparara gatnaşyklar” adalgasy giň mana eýedir. Toparara gatnaşyklar toparlaryň, şol sanda etniki toparlaryň arasyndaky gatnaşyklary göz önüne tutýar. Adam köp sanly toparlaryň agzasydyr.

Adamzat taryhynda etniki prosesler dürli etaplary geçýärler, biz eýäm birnäçe böleklerden, menzeşlikden daş daldigine göz ýetirdik. Şonuň üçin, özboluşly häsýetde (göz önüne getirip) ählumumy taryhyň gidişinde biz umumy görmüşde göz önünde getirýäris. Diňe şeýle ýagdaýda dünýäniň halklarynyň şol etniki ösüşini ýüze çykarýarys, ol bolsa dürli taryhy döwür üçin häsýetli bolup, bu ösüşin ähli özboluşly görmüşlerinde etniki irarhiýa häsýetlidir. Döwürlere bölmäge gezek gelende, ählumumy planda bitewi etniki prosesler, ilki bilen adamzadyň etnososial ösüşi görkezilýär, onuň esasynda agzalaýyn jemgijetçilik ykdysady formasiýanyň ösüşinde çalşyk ýagdaýy hökmany bolmaly.

Adamzadyň etnososial taryhynda esasy etapda, aýdyň ilkidurmuş jemgijetçilik gurluşyny başlamaga ýerine ýitmeli. Muňa garamazdan, ilki bilen ilkidurmuş jemgijetiniň esasy etniki bölüşik meselesine seretmän geçmek bolmož. Muňa häsýetlilikde jemgijetçilik gurluşynyň birinji strukturasy-arhantoprlaryň sürüsi akymy bilen tapawutlanýarlar, durumsyzlygy bilen esasy görnüşi bir sürüden beýlekä sürä ýyggy geçipdirler. Adamzadyň ösüşiniň dowamynda poliýantropolar we

nendertallaryň ýüze çykmagy bilen medenýetiň öňe gidişinde şöhratlanmaga görnükli zahmet gurallaryň kämilleşmegi, ýaşayyş jaýyň emele gelmegi, ilkinji etniki we dini göz önüne getirmeleriniň ýüze çykmagy.

Adamzadyň ilki öňe gitmegi üçin uly ähmiýeti diňe bir jemgijetçilik taýdan däl, eýsem. etnomedeni gatnaşyklarda egzogammanyň we urug gurluşynyň ýüze çykmagy taýpalaryň emele gelmegine gönükdirýär. Etnografiki maglumatlaryň şaýatlyk etmegine görä, urug taýpadan daşarda döräp bilmez, häzirkі wagtda ilkidurmuş urug taýpalaryň ösüşiniň birinde gürriň gidýändigini esasan belläp geşmeli. Şeýle görmüşde taýpa etnikoslary taýpa guramalarynyň irki ösüşinde aýdyň suratlandyrýar. Iri haýwanlara şertleýin aw awlamak, oturymlylyk hem özboluşly nika gatnaşygynyň ýüze çykmagna mümkinçilik berdi. Etniki meselesini çözmekde mezanit döwründe uly öwrüşigi bu döwürde adamlaryň dürmüşynda bolup geçýändigini göz önünde tutmalydyr. Eýýäm ýokarky paolidiň ahyrynda Ýewropada we Aziýada birnäçe haýwanlar mamont uly sugunlar we beýleki uly haýwanlaryň sany birden azalypdyr we ýitipdir. Bu ýitip gitmeler klimatyň üýtgemegi bilen bagly bolupdyr. Taýpa etnikoslar jemgijetçilik guramalarynyň ilkinji dogry däl başgançaklarynda döräp *Homo sapiens* gornüşiniň döremegi bilen bilelikde, etniki jemgijetçilikde irarhiýa etnikoslaryň şol dürli görnüşlerine degişlilikde aýk soragy goýýar.

Taýpalar wagtyň geçmegi bilen polistor funksiýalary ediniýär we etnososial organizimlere öwrülýär we "klassiki" aydylşynda durýar. Taýpalaryň sosial- fonestarny funksiýalary esasy faktorly bolup, onuň geljekgi etniki ösüşiniň şöhlelenmegine taýpanyň sosial-strukturasynyň tipi anyk ýagdaýda kesgitlenýär. Ösen ilkidurmuş taýpanyň eso kategorýasy öz gezeginde etnikos hakyndaky meseläni öňe sürýär. __. Köp hadysalaryň sosial- psihologik mehanizmleriniň öwrenilişinde, milli psihologiya meseleleri aýratyn orun tutýar. Planýetamyzda umuman 2000

töweregi dürli halklar, halkyýetler, taypalar ýaşaýar. Olar belli-belli içki ruhy durmuş, territoriýa, dil, umumylyklary, maddy we ruhy durmuşy aýratynlyklary bilen baglanşyklydyr. Olardan 90%-den gowragy köpmilletli döwletleriň düzümine girýar. Ol döwletler sosial-ykdsady ösüşiň dürli basgançaklarynda durýar, dürli synplara bölünendirler we dürli sosial şertlere eýedirler. Şuňa göräde milli aýratynlyklar bilen jebis baglanşyklydadyr.

Ruhy durmuş synpyň, milletiň materýal durmuşlarynyň kesgitli şertlerini şöhlelendirip, şol bir wagtyň özünde taryhy prosesde işjeň rol oýnaýar. Şeýlelik bilen, onuň öwrenilmegi, diňe bir teoretik bähbitleri alamatlandyрмаýar. Milli azat edijilik hereketiniň milli we synpy konsolidasiýa proseslerine düşüňmek täze jemgiýeti gurmakdaky milli gatnaşyklar soragyna tejribeýin çözmek, milli psigologiýanyň we milli öz-özünüň anlamaklygyny aýratynlyklaryny öwrenmegi talap edýär.

Ýe.S.Kuzmininiň belleýşi ýaly, ylmyň ösüşiniň ýazylyp beýan edilýän döwründe 19 asyryň ortalaryndan 20 asyryň 20-nji ýyllary aralykda özüne üns çekýän birnäçe işler peýda boldy: G.Lebonin “Halklaryň we köpçiligiň psigologiýasy”, W.Wundynyň “Halklaryň psihologiýasynyň meseleleri” we beýlekiler.

Ol beýleki millete mahsus bolan psihiki we ahlak hillere diňe ony gymmatlyklaryň umumy ulgamy degişli umylyklaryň durmuş obrazy, sosial-ykdysady gurluşlary bilen baglanyşdyrannda düşüňmek we düşündirmek mümkin bolýar. Geçmişde hiç haçan halklaryň emele gelmeginiň taryhylygy doly derejede subut edilip bilinmedi. Şonuň üçinem, häzirki döwürde, psihiki emele gelmegiň aýratynlyklaryny öwrenmeklige üns bermeli.

Milli aýratynlyklary sosial-psihologik taýdan öwrenmeklikde möhüm nukdaý nazar prinsip bolup, milli häsýetleriň özboluşly sypatlaryň psihologik işiň gneseologik aspektlerini (daşky dünýäni kabul ediş, duýma, logiki pikirlenme, zehinlilik we ş m) degişli dälilik fakty durýar.

Milli häsýetleri barlamakda, gýnbatar ylmynda birnäçe çemeleşme bar: etnografik(esasy döp bolan), psihologiýa we medeni-taryhy çemeleşmeler. Adatça olar tejribede utgaşýarlar. Çagalaryň hokgalaryny barlap saklaýjylar jemgýetdäki ösüşe alyp baryş kadalary, gymmatlyklar, orintasiýa hakda maglumat toplayarlar.

Şeýlelikde, milleti häsýetlendirýän, milli alamatlaryň hemmesinden, sosial-psihologik çemeleşme üçin”psihiki kemala gelme”ähmiýetlidir. Milli psihiki kemala gelme milli häsýeti, milli öz-özüni anlamagy, milli duýgular bilen baglanyşykly, endikleri, gyzyklandyrmalary, döp-dessurlary, milli medenýeti, durmuşy, milli buýsanjy, milli döp-dessurlary beýleki milletlere bolan gatnaşyklary öz içine alýar. Jemgýetçilik ylmylarynda medenýet düşüňjesi ýany-ýany ýüze çykdy. Umumy ähmiýetlilikde medenýet düşüňjeleri düşündirmek şeýle kabul edilendir: medenýet adamyň hil özboluşlylygy we ön islendik şol sanda ýokary gurluşly biologik durmuş formalaryndan aýratynlygyny görkezdi. Adamzat durmuş işiniň tükeniksiz dürli rowuşliligi medenýet düşüňjesiniň doly dälliginiň esasy sebäbidir.

Bap X. Etniki öz-özüni anlamak

Teşfeliň kesgitlemesine görä sosial z-özüni anlamak- bu indiwidniň “men“ taglymatynyň bir bölegi bolup, sosial toparyň agzalylygy duýmakdan gelip çykýar. Ýagny sosial öz-özüni anlamak bu öz toparyň beýlekiler bilen deňeşdirmegini netijesidir.

Etniki öz-özüni anlamaklyk- bu şahsyýetiň sosial öz-özüni anlamsynyň bir bölegi bolup, özüni haýsy hem bolsa bir etniki umumylyga deňişliligini anlamakdyr.

Etniki öz-özüni aňlamaklyk bu birinji nobatda etnosyň wekili höküminde kognitiw-emosional öz-özüni aňlamagyň netijesi bolýar. G.G.Şpetiň kesgitleýişine görä Etniki öz-özüni aňlamaklyk bir etniki umumylyk bilen özüni aňlamagy we beýlekilerden aýrylygy başdan geçirmekdir. Etniki öz-özüni aňlamaklygy sosial öz-özüni aňlamaklygyň bir bölegi hasaplansa-da, köp alymlar diňe oňa mahsus bolan alamatlary ýüze çykarmaklyga synanşýarlar. Meselem, amerikan etnology Ž. Dewos Etniki öz-özüni aňlamaklygy medeniýet däplere ýakyn we beýlekilerden tapawutlykda taryha ýüzlenýän aňlamaklygyň bir görnüşi hasaplanýar. Etniki öz-özüni aňlamaklygyň iki esasy düzüjisi tapawutlandyrylýar:

1. Kognitiw-etnotapawutlandyryjy alamatlaryň esasynda öz hususy toparyň aýratynlyklary we özüni onuň agzasy höküminde duýmaklyk baradaky bilimler we göz önüne getirmelerdir.
2. Affektiw-öz hususy toparyň hilini, oňa bolan gatnaşygy, agzalygy bahalandyrmak.

Köp alymlar bu düşüňjani giňeldip, üçünji özüni alyp baryş düzüjini hem öňe sürýärler. Dürli taglymatlarda kognitiw düzüjiniň düzümi bölekleri dürli-dürlidir. Ýöne onuň esasy etniki habarlylykdyr. Bu etniki toparlar barada bilimlerdir-özüňki we beýleki, olaryň taryhy, döp dessurlary, medeni aýratynlyklary we ş.m.. Öz we beýleki etniki toparlar baradaky bilimleriniň esasynda etnotapawutlandyryjy alamatlaryň ulgamyny döredýän göz önüne getirmeler durýandyr. Etnotapawutlandyryjy alamatlar höküminde dil, gymmatlyklar we kadalar, taryhy ýat, din, öz ene topragyň baradaky pikirler, umumy kökler baradaky mifler, milli häsiýet, milli we halk sungaty we başgalar. Olary arasynda synçynyň gözi üçin göze ilmeýän maddy elementler, meselem Merkezi Aziýada ýaşaýan koreýler üçin gök önümler üçin aýratyn bir gyrgyç, milli kiçjik stol, uzyn ýassyk we ş.m. Alamatlaryň manysy we roly etnosyň wekiliniň kabul edişinde üýtgeýändir.

Bap XI. G.G.Şpetiň etnopsihologiýadan alyp baran barlaglary

XX- asyryň 20-nji ýyllarynda Russiýada nemes kärdeşleriniň bu ugurda hemme üstünliklerini we ýalňyşlyklaryny göz önünde tutulup, etnopsihologiýany döretmäge bolan synanşyk edilipdir. 1920-nji ýylda rus filosofy G.G.Şpet(1879-1940) özüniň Moskwa uniwersitetiniň taryh-filologiki fakultetinde “etniki we sosial psihologiýa” kabinetini açmak baradaky habarnamasynda etnopsihologiýany adamynyň ruhy durmuşyna degişli bolan dili, rowaýatlary, ynançlary, ahlagy, sungaty, ýagny, Lasarusyň, Şteýntalyň, Kawelinini we Wundtyň öwrenen ruhy medeniýetiň önümlerini öwrenýän ylym höküminde suratlandyrypdyr.

Ol “Etniki psihologiýa giriş” atly 1927-nji ýylda çap edilen kitabynda öz garaýyşlarynyhas giňişleýin beýan edýär. Bu kitabynda Şpet Wundtyň, Şteýntalyň, Lasarusyň taglymatlarynyň çuň usulýet seljermesini beripdir. Onuň nukdaý nazaryndan etniki psihologiýa Wundtyň nygtaýyşy ýaly düşündiriji däl-de beýan ediji ylym bolup onuň esasy predmeti adaty kollektiwleýin başdan geçirmelerdir. Biz bu düşünje bilen ilkinji gezek gabat gelýäris, şonuň üçin ony rus alymynyň düşündirişine seredeliň.

Wundt ruhy medeniýetiň önümleri psihologiki önümler diýip düşündirýär, Şpet bolsa halkyň durmuşynyň taryhy-medeni mazmunyny psihologiki däl diýip belleýär. Psihologiki düzüji başga – ýagny şol medeniýetiň önümlerine bolan *gatnaşykdyr*.Şpetiň pikirçe olaryň hemmesi- dili, rowaýatlary, ynançlary, ahlagy, sungaty- medeniýeti görerijide kesgitli başdan geçirmeleri döredýär: “adamlar näçe indiividual bolsa- da olarda birmeňzeş umumylyk bardyr”. Rus alymynyň taglymatyna görä medeniýetiň önümlerini seljermek bilen etniki psihologiýa birmeňzeş kollektiv başdan geçirmeleri ýüze çykarmaga çalyşmalydyr, ýagny başgaça aşakdaky soraglara

jogap bermeli:Halk nämäni gowy görýär? Nämeden gorkýar? Nämä baş egýär?

Şpetiň “Etniki psihologiýa giriş” atly kitabynyň birinji bölümünde bu täze ylymyň-etniki psihologiýanyň- filosofiki esaslandyrmalary bolup, onda köp sanly ol ýa-da beýleki halkyň birmeňzeş kollektiwleýin başdan geçirmelerine mysallara duş gelinýär. Rus alymy Şpetiň öz maksatnamalaýyn gönükdirmelerini nähili düzjekdigini biz hiç haçan bilmeris, sebäbi ol 1930-njy ýyllarda repressirlenýär we 1940-njy ýylda şol lagerde aradan çykýar.

Ýöne rus filosofynyň pikirleri onuň “Sosial barlygyň psihologiýasy ” atly işiniň birinji bölümünde beýan edilendir we ol häzirki döwürde hem döwrebapdyr. *Birinjiden*, onuň öňe süren kollektiwleýin başdan geçirmeleri diňe bir emosiýa ýa-da kognisiýa däldir. Ol biziň häzirki döwürimizde mentallylyk diýip atlandyran hadysamyzdyr.

Ikinjiden, ol adamynyň ol ýa-da beýleki halka degişliligi onuň biologiki nesle geçijiligi bilen kesgitlenmän, onuň şol halkyň medeni gymmatlyklaryna, keramatlyklaryna, onuň taryhynyň mazmunyny düzüjilere aňly girişme,özüňi degişli etme kesgitleýär.

Şpet häzirki zaman alymlarynyň gözlerine ilmeýän aýratynlygy belläp geçýär, ýagny adamynyň halk bilen bütewiligi özara ykrar etme easynda amala aşýar.Ýagny, indiwiđiň özüni halkyň bir bölegi duýany ýeterlik däl, toparyň ony öz agzasy hökümünde ykrar etmegi hem zerurdyr.

Lasarusyň, Şteýntalyň, Kaweliniň, Wundtyň we Şpetiň taglymatlary hiç bir derňewlerde barlanylman diňe nazary garaýyş hökümünde galypdyr. 19- asyryň ahyry 20-nji asyryň başynda ýaşan alymalara şahsyýetiň dünýäsini tebigy dünýä bilen utgaşdyrylman, medeni dünýä bilen utgaşdyrmaklyk masusdyr.20-nji asyrda eksperimental ylym hökümünde ösüp başlan sosiologiýa halkyň psihologiýasyny usullary we seljeriş serişdeleriň “soralman” alnandygy üçin özünden uzgrakda

saklapdyr. Ýöne ilkinji etnopsihologlaryň pikirleri başga ylym tarapyndan- medeni antropologiýa- öňe sürülipdir.

Bap XII. Adamzadyň etnososial gurşawy

Medenýetiň islendik kesgitlemesi ony düzyň elementleriň sanawyndan guralýar. Hakykatyň islendik hadysasy we islendik adamzat işiniň önümi medenýetiň elementidir. Ýöne bu diňe adamyň garaýşynda haýsydyr bir elemente eýe bolanda şeýle bolýandyr. Dürli sosial umumylyklaryň medenýeti biri-birinden düýpli tapawutlanyp biler. Medenýetler öz möhüm has hemişelik emele gelmeleri bilen döredýän aýratynlyklar boýunça tapawutlanýarlar. Meselem: ol ýa-da beyleki taryhy prosesini medenýetiniň aýratynlyklary, medenýetiň milli we synpy aýratynlyklarydyr. Medenýet düşüňjesi diňe bir dürli umumylyklary häsýetlendirmek üçin däl, eýsem şahsiýetiň häsýetlendirmegi üçin hem ulanylýar. Munda individual medenýet barada, şonuň bilen birlikler şahsiýetiň psihiki emele gelmeginiň mazmun tarapyňy nem göz öňünde tutmak gerek.

Dünýäniň individual modeli-bu adamyň ony gurşap alýan hakykat, özi hakdaky, özüniň hakykat bilen gatnaşygy hakdaky özüniň dünýägaraýyşlary tutuş bir ulgamdyr. Dünýäniň modeli merkezi güýçli ýadrosy bolup, ol hatda gurşagyň talaplaryna äşgär boýun egmezlikdäki ýagdaýlarda känbir üýtgemeyär. Şeýle ýagdaýlar esasan, sosializasiýanyň irki döwürlerinde, çagalykda döreýär. Dünýäniň modeli özüni alyp barşyň esasy subýektiv kadalaşdyryjysy hasaplanýar. Munda ony haýsyda bolsa bir etmişleň aýratyn görnüşlerini kadalaşdyryjy hökmünde garamak gerek däl, dünýäniň modeli ahyrky netijede durmuşyň ähli aralaşmasyny subýektiv kadalaşdyrjy bolup çykyş edýär. Individual we toparlaýyn dünýä modelleriniň doly ýa-da bölkleýin utgaşmagy, islendik sosial umumylygyň ýaşaýyşy üçin zerur şert hasaplanýar. Dünýäniň modeliniň kesgitli belgi

formasynda gurulýandygyna görä, dil adamlaryň birleşmegi üçin möhüm şert bolup çykyar. Ýöne, dil munda esas bolup durýar. Ol ýada-beýleki sosial topara degişlilik diňe bir diliň umumylygyny däl, eýsem dünýäniň modeliniň mazmun tarapyny utgaşmagyny nazarda tutýar. Şu modeller näçe ýakyn boldygyça, toparlar şonça birmeňzeş bolýar. Geçmişdäki we häzirki yzagalak halklaryň sosial umumylyklarynyň dünýä modellerini öwrenmek has önümlü boldy. Muňa taryhçylar, etnograflar, filosoflar, gözellig boýunça hünärmenler gatnaşdylar. Psihologiya boýunça gyzyklanýan alymlaryň arasynda Wundun, Lewi-Brýulyň adyny tutmak bolar. Olaryň barlaglary medeni elementiň merkezi hökmünde, miflere gönüklendirilendir. Mif-bu jemgiýetçilik taryhy ösüşiň uzak dowam edýän etapy üçin häsýetli bolan ön kesgitli tipiniň elementidir.

XXI-asyryň sepgidinde pikirlenmek gelejekde adamzadyň, halkyň medenýeti hökmany düşünjäni alyp barmak bilen özboşly bahany öndürmek, tersine düşünjäniň öwürlüşip maksada laýyklykda gaýta mümkinçilik bermek we mümkinçilik bermezlik siýasatda we medenýetde bolup geçýär. Biziň döwrümizde hökmany tolgunşykly gözlemeler we garşylyklar bolmaýar. Oňa derek dünýä garaýyş giňeýär. Köp taryhyly gatnaşyklar artýar: "tebigat-jemgiýetçilik-adam". Bu sistemada gatnaşygyň ýüze çykmagynda garşylygynda medenýet ýaşayar we ösýär. Eger taryhy hakykatdan daşary gitmesek halka milli medenýeti getirip dikelden mynasyp orun onuň medeni programmalarda milli medenýetiň ösüşini eýelär.

Milli medenýetiň özünden öndürjiligi we internasional halklaryň dostlygy bilen bagly. Hakyky mümkinçiligiň döretmäge özlerniň barlygyny saklamagy ýurtda medeni proses umumylygynda dar many bilen baglanşyklydyr. Medenýetiň täze taryhy tipi ýüze çykdy. OI köp häsýetli döredijilikli one gitmä we gyzyklanma we ruhy izolýasia medeni taýdan giňeýärdi. Milli medenýetiň ösüşi dürli milletleriň köp häsýetli

talabyny kanagalandyrmak esasynda, ýurtda medeni we intellektual,potensiýal häsiýetde bolup geçdi.Dürli milli medenýetimizň ýurdumyzda başga halklaryň medenýetini özüne çekip,medenýeti gazandylar. Biziň ýurdumyzyň medenýeti ösdi we erkin döredijilikli ösüp birek-birege dürli milletleriň we halklaryň medenýetini ýakynlaşdyrdy. Köp milletli medenýet geçen ýyllaryň ýeke-täk öwrenjilikli formasydyr.Şowly görmüşler az döredilmändir.Ruhy medenýeti ara alyp maslahatlaşmakda tankyt şunuň yaly krizisiň emele gelmegi barada sesini çykaryp bimeýärdi.Sebäbi, dil ýagdaýy garypdy. Halkyň iň baýlygy dil özboluşly milli medenýeti, ol bolsa halklary ýitip we ölüp gitmeginden halas edýärdi. Dilsiz millet ýokdyr. Ol ýeriň ýüzinde ýitip gitmegi mümkin. Dil halklaryň durmuşynda orun tutmaýar.Ikinji derejede durýar.Her milletiň ozbaşdak ruhy ýada, onuň durmuşy adamyň pikirlenip bilmegi, diliň saklanyp galmagyna baglydyr.

Bap XIII. Adamzat jemgyýetiniň ösmegi we milletleriň ýüze çykmagy

Adamzadyň umumy gelip çykyşy bardyr.Dürli kontinentlerde duş gelyän adamlaryň fiziki keşbindäki köpdürli tapawutlar şol bir biologiki görnüşň –Homo sapiensiň üýtgemesiniň netijesidir.

Häzirki zaman adamsynyň ösüşi bütewi prosess hökümindedir: planetanyň hemme halklary ol ýa-da başgaça görnüşde biri-biri bilen baglansykdadyr.Adamzadyň işjeňligi soňky iki asyrdan, has-da 20-nji asyrdan global häsiýete,ýagny bütündünýä häsiýete eýe boldy.Şeýle hem bolsa birnäçe ýüz ýyl oň döwletler biri-birinden tebigy päsgelçilikler esasynda serhetleşipdir.Adamzadyň taryhynda bir halk beýleki halkyň täsirinden goranmak üçin özüni izolirlän ýagdaýlary hem bolupdyr.Bu synansyklar meselem gadymy we özboluşly medenýetli Hytaýda jemgyýetçilik durmuşyny “konserwirläp”,

köp asyrylyk durgunlyga getirdi.Meňzeş prosess 20-nji asyryň başynda Ýaponiýada bolup geçdi.

Käbir manyda adamzat köpdürli social toparlardan ybaratdyr.Ol social toparlaryň sany meselem jynslar million,milliarda ýetýär.Beýleki toparlaryň köpüsi bolsa birnäçe adaman ybaratdyr, meselem zähmet kollektiwi. Bu toparlar

elmydama biri-biri bilen özaraheraketde bolup, adamzadyň social gurluşyny emele getirýär.

Jynslar((rasy) lat. Ratio-kategoriýa,razryad) bu umumy nesle geçijilik fiziologiki aýratynlyklary bilen häsiýetlendirilýän, umumy gelip çykyşy bilen baglansykyly adamlaryň toparydyr.

Adamzadyň esasy üç sany jynsy has tapawutlanýar: negroid, ýewropeoid we mongoloid.

Jynslaryň esasy tapawutlandyryjy alamatlary: deriň reňki, gözi, saçy, kelle çanagyň gurluşy, bedeniň uzynlygy we ş.m.

Hemme jynslar ýokary siwilizasiýany döretmäge deň mümkinçiliklere eýedir.

Hemme jemgyýetde,toparda her bir adama belli bir rol berilendir, ýagny ol jemgyýetçilik gatnaşyklar ulgamynda kesgitli statusa eýedir.Adamzat ösüşiniň taryhynyň ilkinji döwürlerinde adamlar belli bir orny eýeläp şoňa görä özleriniň borçlaryny ýerine ýetiripdirler.Iň gadymy dünýä dinleriniň biri bolan induizm adamlaryň jemgyýetini dört sany topara bölüpdir.

Synplar(lat. Classis- topar) – bu adamlaryň önümçiligiň serişdelerine bolan gatnaşygy esasynda bölünmegidir.

Etnos(grekçe ethnos- taýpa,topar,halk) – umumy öz-özünü aňlaýyşy, medeniýeti,dili bolan, taryhy kemala gelen durnukly adamlaryň toparydyr.

Millet(lat.-halk)- uly sosial topar bolup, etnosyň ösüşiniň ýokary etapydyr we umumy çägi, dili medeniýeti, milli psihiki aýratynlygy we ykdysady bütewiligi bolýar.

“Millet” düşünjesi etnos, etniki topar düşünjelerinden has giňdir.Çünki islendik etnosyň düzümine birnäçe etniki toparlar girip biler.

Mazmuny:

Giriş.....	7
Bap I. Häzirki zaman etniki hadysalar.....	9
Bap II. Etnopsihologik taglymatyň kemala gelişi	15
BapIII. Rus ylymyndaky etnopsihologiki meseleler	22
Bap 3.1.Rus barlagçylary tarapyndan etnopsihologiýa meseleleriň işlenişi.....	24
Bap3.2.Rus ylmynda etnopsihologiýanyň öwreniliş döwürleri.....	30
Bap IV. Psihologiki antropologiýa	33
BapV. Milli häsiýetiň barlaglary	39
Bap5.1. Milli häsiýetiň kemala gelmegine täsir edýän şertler.....	43
BapVI. Psihiki ösüş kadalarynyň derňewi.....	47
Bap VII. Deňeşdirme – medeniýet çemeleşmesi.....	49
Bap VIII. Sosial psihologiýadaky deňeşdirme – medeniýet çemeleşmesi.....	52
Bap IX. Etniki özara hereketiň medeniýeti.....	55
Bap X. Etniki öz-özüni aňlamak	60
Bap XI. G.G.Şpetiň etnopsihologiýadan alyp baran barlaglary	61
Bap XII.Adamzadyň etnososial gurşawy.....	63
Bap XIII. Adamzat jemgyýetiniň ösmegi we milletleriň ýüze çykmagy	66
Edebiýatlar.....	69

Edebiýatlar:

1. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. – Aşgabat, 2008.
2. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 2-nji tom. – Aşgabat, 2009.
3. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. – Aşgabat, 2009.
4. Berdimuhamedow Gurbanguly. Döwlet adam üçindir. – Aşgabat, 2008.
5. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. - Aşgabat, 2007.
6. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. - Aşgabat, 2007.
7. Berdimuhamedow Gurbanguly. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek. – bagtdyr. - Aşgabat, 2007.
8. Berdimuhamedow Gurbanguly. Eserler ýygındysy. I tom - Aşgabat, 2007.
9. Сапармырат Түркменбаýы. Рухнама. А., 2001.
10. Этнопсихология. Стефаненко Г. Т. 4-е изд., Питер, 2007
11. Этническая психология А. Крыско М., 2004
12. Введение в этническую психологию. Шпет Г., М., 2003
13. Гоби М. Кординер С. Культура и сыщление М.1977.
14. Агеев В. С. Психология межгрупповых отношений. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983.

15. Агеев В.С. Стереотипизация как механизм социального восприятия //
16. Общение и оптимизация совместной деятельности / Под ред. Г.М.Андреевой, Я.Яноушека. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. С. 177-188.
17. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические
18. проблемы. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990.
19. 9.Агеева Р.А. Страны и народы: Происхождение названий. М.: Наука, 1
20. Духовная культура и этническое самосознание наций / Под ред.
21. Л.М.Дробижевой. М.: Институт этнографии АН СССР, 1990. Вып.1.С.12-38.
22. Андреева Г.М. Социальная психология. М.: Аспект Пресс, 1996.
23. Андреева Г.М. Психология социального познания. М.: Аспект Пресс, 1997.
24. Арутюнов С.А. Фантом безэтничности // Расы и народы. М.: Наука, 1989. Вып. 19. С.22-24.
25. Берберова Н.Н. Курсив мой: Автобиография. М.: Согласие, 1996.
26. Бойл Корагессан Т. Восток есть Восток // Иностранная литература. 1994.
27. № 8. С. 5-179.
28. Бороноев А.О., Павленко В.Н. Этническая психология. СПб.: Изд-во С.-
29. Петербургского ун-та, 1994.
30. Браун ДР., Файерстоун Ч.М., Мицкевич Э. Теле- и радионовости и
31. меньшинства. М.: Интерпракс, 1994.
32. 19. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М.: Наука, 1983.

33. 20. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. М.: Искусство, 1984.
34. 21. Дейкер Х., Фрейда Н. Национальный характер и национальные
35. стереотипы // Современная зарубежная этнопсихология / Под ред.
36. С.А.Аругюнова и др. М.: ИНИОН СССР, 1979. С.23-44.
37. 22. Донцов А.И., Стефаненко Т.Г., Уталиева Ж. Т. Язык как фактор этни
38. ческой идентичности // Вопросы психологии. 1997. № 4.
39. 23. История первобытного общества / Под ред. Ю.В.Бромлея. М.: Наука, 1986.
40. 24. Кон И.С. Этноцентризм // Философский энциклопедический словарь. М.:
41. Советская Энциклопедия, 1983. С.812.
42. Лебедева Н.М. Социальная психология этнических миграций. М.:
43. Институт этнологии и антропологии РАН, 1993.